

התקשורת המגזרית בישראל

העיתונות הערבית בישראל 1984-2006
כמכשיר לעיצוב זהות חדשה

ד"ר מוסטפא כבהא

חוברת מס' 5 דצמבר 2006

הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון

מכון חיים הרצוג לתקשורת חברה ופוליטיקה החל לפעול בשנת תשס"ג – אוקטובר 2002, במסגרת הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת תל-אביב.

המכון, הנושא את שמו של הנשיא השישי של מדינת ישראל, הוקם כדי לעסוק במחקר אקדמי בזיקה, בקשר ובהשפעות ההדדיות שבין התקשורת החברה והפוליטיקה. הוא נועד לשמש מקום מפגש של אקדמאים, חוקרים, עיתונאים, יוצרים, מבקרים חברתיים וקובעי מדיניות, השותפים להכרה בדבר המשמעות החברתית העמוקה שיש לתקשורת בימינו על החברה הפוליטיקה והתרבות ומבקשים ללמוד אותה, להבינה ולטייב אותה.

ביסוד פעילותו עומדת ההכרה, כי מערכת תקשורת חופשית יעילה ופרופסיונלית, הנהנית מאמון ציבורי, היא תנאי הכרחי לקיומה של דמוקרטיה בריאה ואפקטיבית. דווקא התנאים של אילוצים ביטחוניים בהם מצוייה ישראל, חופש הביטוי והזכות לדעת אינם מותרות אלא מהווים תנאי הכרחי לקיומה של הדמוקרטיה.

המכון יוזם ועורך מחקרים בתחום הזיקה שבין התקשורת לבין החברה והפוליטיקה, מקיים כנסים מדעיים בנושאים אלה ומשתף פעולה עם מכוני מחקר דומים בעולם. במסגרת זו מפרסם המכון מחקרים ופרסומים אחרים בכדי להשפיע על מקבלי החלטות.

תחום פעולה שני של המכון הוא בקרב הקהילה הפרופסיונלית של עיתונאים ואנשי תקשורת, במטרה להגיע להבנה עמוקה יותר של בעיות הפרופסיה והזיקה שלה לדמוקרטיה. כמו כן עורך המכון ימי עיון, יוזם דיונים, בירורים מקצועיים ומפגשים בינלאומיים של עורכים ועיתונאים.

תחום פעולה שלישי של המכון מיועד לקהל הרחב ותכליתו לטפח אוריינות תקשורת: להגביר את הבנת התקשורת ודרכי פעולתה ולפתח מודעות ציבורית לחשיבות חופש העיתונות וזכות הציבור לדעת, לעודד את הקריאה הביקורתית של התקשורת ואת המעקב הביקורתי כלפיה.

הוועד המנהל של המכון:

פרופ' איתמר רבינוביץ

פרופ' שמעון ינקלביץ

פרופ' אינה וינר

גב' אורה הרצוג

ח"כ יצחק הרצוג

תא"ל מיכאל הרצוג

הוועדה אקדמית של המכון:

פרופ' אינה וינר

פרופ' חיים חזן

פרופ' תמר כתריאל

פרופ' אהרון קליימן

פרופ' דפנה למיש

פרופ' עמוס שפירא

ראש המכון:

פרופ' יורם פרי

העיתונות הערבית בישראל 1984-2006
כמכשיר לעיצוב זהות חדשה

ד"ר מוסטפא כבהא

סדרת התקשורת המגזרית בישראל

עורכים

פרופ' יורם פרי

ד"ר ענת פירסט

בשנת 2003 קמה במסגרת מכון חיים הרצוג קבוצת מחקר שביקשה ללמוד את אחת התופעות המעניינות בחברה הישראלית בת זמננו: הקשר שבין שש קבוצות-תרבות שהתגבשו בישראל בשלהי המאה ה-20 לבין מה שמכונה "תקשורת קטנה" או תקשורת סקטוריאלית. מעבר לצורך לתאר, למפות ולחקור את ערוצי התקשורת השונים של קבוצות-תרבות אלה, עמדה גם הנחה תיאורטית. לפיה, עצם קיומם של ערוצי התקשורת הדיפרנציאליים האלה אינו משקף בלבד את קבוצות התרבותיות, אלא אף מסייע בתהליך ההבניה והגיבוש שלהן. הסדרת "התקשורת המגזרית בישראל" מציגה את פירות המחקר של קבוצת העבודה: הפרסום הראשון עסק בשבט ה"צפוני" המוגדר גם כשבט האשכנזי, הפרסום השני התמקד בקבוצת דוברי הרוסית, הפרסום השלישי עסק במגזר החרדי, ובחוברת זו מובא מחקר על הדתיים-לאומיים. בהמשך הסדרה יופיעו מחקרים על הפלסטינים, ו"הדרומים", או המזרחיים.

מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה
סדרת התקשורת המגזרית בישראל

המחבר

ד"ר מוסטפא כבהא הוא חוקר ומרצה להיסטוריה ותקשורת באוניברסיטה הפתוחה ובאוניברסיטת בן גוריון. הוא חיבר שורה של ספרים ומאמרים מדעיים בהיסטוריה של העם הפלסטיני ובתולדות התקשורת, בשפה הערבית. ספרו "עיתונות בעין הסערה" ראה אור בשנת 2004 מטעם יד בן צבי והאוניברסיטה הפתוחה. בקרוב יראה אור ספרו The Palestinian Press as Shaper of Public Opinion בהוצאת Frank Cass, לונדון.

מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה
הפקולטה למדעי החברה
אוניברסיטת תל-אביב
תל אביב 69978

טל' 03-6405866
פקס 03-6406545
mherzog@post.tau.ac.il
www.tau.ac.il/institutes/herzog

© כל הזכויות שמורות
מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה
אוניברסיטת תל-אביב
דצמבר 2006

עיצוב: יעל כפיר מיכל סמו ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל-אביב
עיצוב השער: שמעון ריישר

רקע היסטורי

הופעת העיתונות בשפה הערבית בארץ בשנת 1876, עם הוצאתם לאור של שני העיתונים, **אל־קודס א־שריף**, 'ירושלים הקדושה', ו**אל־ע'זאל**, 'הצבי', הייתה חלק מהתפתחות העיתונות וכלי התקשורת במרחב הערבי במזרח התיכון. עיתונים פלסטיניים אחדים התחילו להופיע בערי המרחב ועברו לארץ, למשל העיתון **א־נפיר**, שופרו של איליא זכא, אשר הופיע תחילה באלכסנדריה, משם עבר לירושלים והשתקע בסוף בחיפה. והיו גם הוצאות לאור של עיתונים שהופיעו תחילה בארץ ואחר כך עברו למרחב (כמו יוסף אל־עיסא, אחד המייסדים של העיתון **פלסטין**, אשר ייסד בדמשק בשנת 1919 את העיתון **אלף באא**).

גם העיתונאים נעו בשני הכיוונים, מהארץ למרחב ולהפך. עיתונאים ערבים בכירים ביותר מהמרחב באו לארץ וייסדו עיתונים או השקיעו משאבים בהקמת עיתונים ממקום מושבם. מגמה זו התחילה בשלהי התקופה העות'מאנית וגברה בתקופת המנדט הבריטי. הדוגמה הטובה ביותר לכך הייתה הקמתו של העיתון **אל־דפאע**, 'ההגנה' (אחד משני העיתונים הפלסטיניים הגדולים והחשובים ביותר בתקופת המנדט) ב־1934 על ידי העיתונאי הפלסטיני אבראהים א־שנטי ושני העיתונאים האינטלקטואלים הסורים הידועים, ח'יר א־דין א־זרכלי וסאמי א־סראג'.

גם בצריכת העיתונות ניכרה תנועה דו־כיוונית. בכל בוקר הגיעו עיתונים ממצרים, מסוריה ומלבנון. עיתונים אלה הגיעו לערים הפלסטיניות באמצעות הרכבת (בעיקר לערים שעברה בהן מסילת הברזל ובסביבתן), ועיתונים פלסטיניים נשלחו באותה דרך לאותן ארצות.

לאחר מלחמת 1948, המלחמה שבעטייה סבלה החברה הפלסטינית מהרס רב הן במערכות הקיימות והן במערכות שהיו בתהליכי בנייה, נהרסו קשרי הגומלין התקשורתיים והאליטה האינטלקטואלית נעקרה. היחסים התרבותיים הישירים בין הערבים הפלסטינים בארץ לבין המרחב נותקו כמעט כליל. לאחר שינויים מרחיקי־לכת אלה התחיל תהליך השיקום של הפעילות העיתונאית, והוא נמשך מאז הקמת המדינה ועד היום. תקופה זו ניתן לחלק לשלוש תת־תקופות עיקריות: 1948-1967, 1967-1983, 1983-2005. להלן נסקור בקצרה את שתי התקופות הראשונות, ונתמקד בסקירת התקופה השלישית ובאפיונה.

1948-1967: הניסיון לעכל את ממדי האסון

בתקופה זו נמשכו היחסים הבלתי-אמצעיים עם המרחב גם דרך העיתונות בשפה הערבית אשר הופיעה מטעם הממסד הפוליטי הישראלי. תוצאה זו הייתה אולי הפוכה מכפי שקיוו הפלסטינים, שהרי דגם זה של "עיתונות מטעם" שאף בין היתר לנטרל את המיעוט הערבי מהמרחב וליצור בעבורו מערכת ערכים חדשה. עיתונות זו, אולי לא ביודעין, תרמה גם היא לחיזוק הזיקה התרבותית למרחב. חיזוק הזיקה נעשה בשני מסלולים: דרך הסיקור הנרחב של הפעילות התרבותית על גווניה (שמרכזיה העיקריים היו קהיר ובירות), ודרך העסקתם של יהודים ממוצא מזרחי, אשר זה עתה באו מארצות המוצא שלהם והיו בעלי ניסיון עיתונאי רב (בשפה הערבית) ומטען תרבותי עשיר. בכך הם תרמו את תרומתם לשיקום הפעילות העיתונאית בשפה הערבית בארץ ולשימור יחסי התרבות עם המרחב.

גם עיתונות האופוזיציה (העיתונות של המפלגה הקומוניסטית והעיתונות בעלת האוריינטציה הלאומית) תרמה את תרומתה לשימור היחסים עם המרחב, אך בשני אופנים שונים בתכלית. העיתונות של המפלגה הקומוניסטית התנהגה כעיתונות ישראלית לכל דבר והטיפה להשתלבות מלאה של האוכלוסייה הערבית בחיי המדינה תוך השגת שוויון זכויות מלא. דבר זה לא מנע מעיתונות זו להטיף לשימור היחסים התרבותיים עם המרחב הערבי, והיא אף סקרה בהרחבה את אשר התרחש שם, ובעיקר בכל הנוגע לעניינים פוליטיים ותרבותיים. לעומת זאת, העיתונות בעלת האוריינטציה הלאומית (עלוני קבוצת "אל-ארד" בעיקר) הטיפה לאי-השתלבות של האוכלוסייה הערבית והטיפה באופן ברור ביותר להתחברות עם המרחב הערבי.

ראוי להדגיש כאן שהיחסים עם המרחב בתקופה זו היו לרוב חד-סטריים: לעומת ההתעניינות הרבה של העיתונות הערבית בישראל בנעשה במרחב, גילו עיתוני המרחב עניין מועט ביותר באוכלוסייה הערבית בישראל.

1967-1983: המגע המחודש עם המרחב

עיתונים ערביים ממזרח ירושלים, ועיתונים ממצרים, מלבנון ומסוריה, אשר הגיעו משטחי הגדה המערבית ומרצועת עזה, שבו והידקו את הקשר ההדדי בין בני האוכלוסייה הערבית בישראל לבין המרחב הערבי, ובמיוחד ביניהם לבין אחיהם הפלסטינים בגדה וברצועה. שני הצדדים נטו לטשטש את הקו הירוק, והממסד הישראלי, וטעמיו עימו, העלים עין מן התופעה ואף עודד אותה במקרים מסוימים. פעולות הטשטוש של "המחיצות הפסיכולוגיות" של הקו הירוק או עקיפתן התבטאו בתכנים משותפים לשתי האוכלוסיות.

1984-2006: עלייתה ושגשוגה של העיתונות המסחרית ומאבקה של העיתונות המפלגתית להישרדות

שלושה מאורעות חשובים מציינים את תחילתה של תקופה זו: הופעת עיתון אל-אתחאד המפלגתי כיומון, סגירת עיתון אל-אנבא שהופיע מטעם הממסד והתחלת עידן העיתונות המסחרית-עצמאית, עם הוצאתו לאור של עיתון אל-צנארה, הסנונית הראשונה בתחום זה.

מאפייני התקופה:

א. היחלשות העיתונות הממסדית

באמצעות סגירתו של העיתון אל-אנבא אותת הממסד על הכרתו באי-היעילות של שיטת העיתונות מטעם. שורה של התפתחויות וגורמים הביאו לבסוף לידי היחלשות שיטה זו וליצירת דגמים עיתונאיים חדשים. כבהא וכספי מסכמים תהליך זה: "בכורתם של העיתונים מטעם נקטעה בראשית שנות השמונים, כנראה בשל שתי תמורות עיקריות – כלכלית ופוליטית. תמורות בעיתונות הישראלית הטביעו חותמן, אף אם הוא צנוע ומאוחר, על העיתונות הערבית. צמיחת המקומונים העבריים חשפה את פוטנציאל הפרסום המקומי והניעה גם יזמים ערבים להישען עליו. במידה רבה הפרסום המקומי תאם יותר לעיתונות הערבית, אשר במובנים רבים היא עיתונות אזורית [...] בד בבד, בשני העשורים האחרונים חלה תמורה פוליטית משמעותית בקרב המיעוט הערבי. היחלשותם של פוליטיקאים מטעם, אשר שובצו כנציגי מיעוטים ברשימות ציוניות לכנסת ושל רשימות לוויין, החלישו שוב את הצורך בעיתונים מפלגתיים מטעם. יתר על כן, הרוח הפוליטית החדשה הצמיחה רשימות ערביות לאומיות עצמאיות בעלות צרכים תקשורתיים ייחודיים" (כבהא וכספי, 2001, עמ' 52).

ניסיונות אחרים בתחילת שנות האלפיים, שניסו לשחזר את שיטת "העיתונות מטעם", כמו העיתון אל-אהאלי שהופיע בתמיכת מעריב והעיתון המקוון Ynet של ידיעות אחרונות בערבית לא צלחו אף הם. מעריב נסוג משותפותו עם האחים דע'ים בעיתון אל-אהאלי וידיעות אחרונות סגר בראשית מאי 2005 את האתר בערבית והסב אותו לאתר בשפה האנגלית.

ב. צמיחת עיתונות מטעם מפלגות ערביות

היחלשותה של השפעת העיתונים מטעם הממסד והמפלגות הציוניות יצרו חלל מסוים, ובחלוף הזמן הוא התמלא בביטאונים של תנועות, של ארגונים ושל מפלגות פוליטיות ערביות או הפועלות במגזר הערבי בעיקר. עטאללה מנצור

מתאר את התהליך: "צמיחת גופים ומפלגות כמו 'אפנא אל-בלד' (1973), חד"ש (1977) והמפלגה הדמוקרטית הערבית (1988), הייתה משולבת בתהליך פריחת העיתונות ולהפך – צמיחת העיתונות סייעה להתפתחות פלורליזם רעיוני וארגוני בקרב הערבים בישראל. מבחינה כלכלית כמעט כל העיתונים הללו מסובסדים על-ידי מפלגות או חוגים פוליטיים הרואים בהם כלי להפצת דעותיהם" (קשר, 7, מאי 1990, עמ' 71-77) תהליך זה של עליית השפעתה של העיתונות המפלגתית לווה בהדגשת סממנים של הזהות הפוליטית אידיאולוגית של אותן תנועות או מפלגות שהוציאו לאור את הביטאונים (הזרם הקומוניסטי, הזרם הלאומי והזרם האסלאמי). המשותף לשלושת הזרמים האלה הוא המגמה של הדגשת הזהות הפלסטינית, לאו דווקא במלל אידיאולוגי אלא באמצעות הדגשת סמלים חזותיים כמו צבעים, תמונות ועוד.

ג. טשטוש הקו הירוק והדגשת הממד הפלסטיני

התקופה הקודמת מאופיינת במעבר של עיתונים וכותבים מהגדה המערבית ורצועת עזה לתחום ישראל (בעידוד הממסד), אך בתקופה זו התהפכה המגמה. עיתונים ערביים מישראל התחילו להיות חלק ממפת העיתונות בשטחים המוחזקים, והם אף זכו לתפוצה נרחבת בקרב קוראי העיתונים באותם אזורים.

הסופר העיתונאי סלמאן נאטור מתאר את התהליך: "כאשר נוצרו נסיבות שהביאו להפרת האיזון, הערבים בישראל מצאו את עצמם במצבים אבסורדיים. גם החברה הישראלית-יהודית נקלעה למבוכה פוליטית ומוסרית כאחד. מלחמת לבנון, האינתיפאדה וגירוש אנשי חמא"ס – הם אולי המקרים הבולטים ביותר בעשר השנים האחרונות. הם העמידו את הערבים במבחן הפטריוטיות הלאומית מצד אחד, ובמבחן הלויאליות האזרחית מצד שני. העמידה במבחן זה מחייבת את מחיקת הקו הירוק, הקו המפריד בין שני חלקי העם הפלסטיני, על-ידי הבעת הזדהות מלאה במאבק תושבי השטחים נגד הכיבוש ולמען שחרור לאומי. אך היא גם מחייבת סימון בולט של הקו הירוק; הגבול המפריד בין החלק הזה, שאין לו בעיה של שחרור לאומי, ושאינו נתון תחת כיבוש צבאי – לבין החלק השני הנתון תחת כיבוש צבאי [...]. לכאורה, סתירה. בתוך סתירה זו הערבים בישראל צריכים לשרוד. העיתונות הערבית בישראל, הגורם העיקרי בעיצוב דעת קהל, יודעת היטב לחיות עם הסתירה. היא נעזרת גם בסמנטיקה, ובמקום 'קו ירוק' היא מתחה 'קו אדום' בין שתי הזהויות: הלאומית והאזרחית" (סלמאן נאטור, ספר השנה של העיתונאים, 1993, עמ' 119-120).

התהליך הזה, שנאטור הצביע עליו ב-1993, הואץ עם החתימה על הסכם העקרונות בין מדינת ישראל לבין אש"ף, ונמשך אפילו אחרי פריצת האינתיפאדה השנייה באוקטובר 2000. העיתונות הערבית בישראל גילתה נטייה להתגייס ולהביע תמיכה

באינתיפאדה, ובייחוד בשיא של הכיבוש מחדש של השטחים והמצור על מעונו ומטהו של יאסר ערפאת במוקאטעה באפריל 2002.

עם זאת, ניתן להצביע על תהליך מקביל של העמקת הישראליות בתכני העיתונות הערבית, וזאת בפרסום, בעיתונות הספורט ובעיתוני נשים. בכל אלה ניכר במידה רבה אימוץ תכנים, מושגים וטכניקות מהעיתונות בעברית. באשר לפרסום, מכיוון שרוב מוחלט מהפרסומות המופיעות בעיתונות הערבית הם משווקות על ידי גורמים הפועלים בתקשורת העברית והממלכתית, התכנים עוברים לרוב תרגום מילולי לערבית או תהליך אדפטציה שבו בכל זאת, נשארים כמה מאפיינים של הטקסט, האיורים או הצבעים בנוסח העברי שאינם בהכרח מתאימים או נהירים לקהלי היעד קוראי הערבית. גם בעיתונות הנשים בערבית (בעיקר נוגעים הדברים לעיתונים לילכ המופיע ליד עיתון אל-צנארה ועיתון ליידי המופיע ליד עיתון פל אל-ערב) ישנן מגמות די דומות לאלה הנהוגות בעיתונות הנשים בעברית כמו עיתוני 'את' ול'אשה', בכל הנוגע בתעוזה בפרסומת ובדיון בנושאים רגישים אשר נחשבו פעם בחברה הערבית המסורתית לטאבו שאסור לנגוע בו. לעומת שני עיתונים אלה מבטא העיתון "אשראקה" 'זריחה' את הגישה המסורתית הנמנע מפרסום תמונותיהן של נשים בלי כיסוי ראש ולבוש מלא, אך לא נרתע גם הוא, לפעמים, מלעסוק בנושאים הנחשבים, גם הם, לשבירה מסוימת של מוסכמות חברתיות. (ראו לדוגמה את המאמר 'בגידה בחיי נישואין', גיליון 17 ינואר 2002 או הכתבה 'נערות משתמשות בסמים', גיליון 3, אוקטובר 2001).

ד. ניסיונות להתחברות עם המרחב

נוסף למגמת טשטוש הקו הירוק ולהגברת הפלסטיניות, ניכרה גם מגמה של ניסיון להתחבר עם המרחב התרבותי הערבי-אסלאמי. מגמה זו באה לידי ביטוי בשני אופנים עיקריים: (1) הצבת אנשי רוח וסמלי תרבות (פלסטיניים וכלל-ערביים) בתפקידי עריכה; (2) השתתפות בשיח העיתונאי שהתנהל סביב פרשיות שהתחוללו במרחב וקיבלו ביטוי בשיח העיתונאי הכלל-ערבי.

על האופן הראשון אומרים כבהא וכספי (2001): "לאורך כל השנים, ובכל עת שניתן היה, העדיפו להציב בתפקיד עורך העיתון אחד מסמלי התרבות הפלסטינית ואפילו הכלל-ערבית. הדבר נעשה לאו דווקא לפי תרומתו המקצועית של העורך, אלא ובעיקר, לפי יכולתו לבסס את זהותו הערבית של העיתון. הקדימו לנהוג כך במפלגה הקומוניסטית הישראלית, כאשר בראש המערכת של אל-אתחאד היה תחילה הסופר אמיל חביבי (עד 1987), ולאחריו המשורר סאלם ג'בראן (1987-1992). השבועון המסחרי כל אל-ערב המשיך באותו קו והעמיד בתפקיד העורך הראשי בשנת 1992 את המשורר הנודע סמיח אל-קאסם. כך עשו המוציאים לאור של השבועון אל-עין (שהפך במאי 2000 ממקומון המופץ בנצרת לשבועון ארצי),

כשהציבו בראש המערכת את המשורר סאלם ג'בראן (2000-2002). גם העיתון אל-אהאלי (שהתחיל להופיע מטעם מעריב בראשית 2002) העמיד בראש המערכת שלו את סאלם ג'בראן. את המגמה של השתתפות בשיח העיתונאי הכלל-ערבי הוביל בהתחלה גם העיתון אל-אתחאד, בנותנו במה לכותבים שמאלנים פלסטינים וערבים. הללו תרמו ליציקת יסודות מחודשים של קהל הקוראים, אמנם מצומצם אך איכותי, עם המרחב הערבי (בעיקר מצרים, לבנון, סוריה ירדן ובמידה מסוימת מדינות צפון אפריקה והמפרץ). העיתון פל-אל-ערב התמיד במגמה זו תחת שרביטו של סמיח אל-קאסם. עיתון זה סיקר בהרחבה את פעילות עורכו במישור התרבותי הכלל-ערבי, לרבות ביקוריו התכופים והרצאותיו במוקדי תרבות פלסטיניים וערביים. כותבי העיתון הרבו להשתמש גם בביטויים המדגישים את הזהות המרחבית, כמו למשל המונח 'אל-וטן אל-ערבי', המולדת הערבית, או 'אל-אמה אל-ערביה', האומה הערבית. חידוד הזהות הערבית החדשה שבה ונחרתה על דגלו של השבועון פצל אל-מקאל, הדברים הנחרצים, ביטאון בל"ד. בתכני העיתון יש הדגשה של מוטיבים לאומיים כלל-ערביים, כמו התחייה הלאומית והתרבותית הערבית המודרנית. כמו כן, עוסק העיתון בפולמוס בין הזרם הדתי והזרם החילוני במרחב הערבי. בנוסף לכך, מתפרסמים מאמרים רבים מאת הוגי דעות מהמרחב הערבי, ובמיוחד אלה בעלי הנטייה הפאן ערבית והנאצריסטית (כבהא וכספי, 2001, עמ' 54).

לעומת זאת, ביטאוניים של התנועה האסלאמית, בשני אגפיה, הפרלמנטארי (צות אל-חק ואל-חריה) והלא פרלמנטארי (אל-מית'אק), נוטים להתחבר למרחב הכלל-אסלאמי ולהשתתף בשיח בין הקבוצות האסלאמיות השונות על אודות נושאים הנוגעים לעקרונות דת האסלאם ועל המגע עם קבוצות לא מוסלמיות, זאת תוך הדגשת מרכזיותה של ארץ הקודש, ביחוד של מתחם מסגד אל-אקצא וירושלים. הכותבים בעיתונים אלה מרבים להשתתף בשיח העיתונאי הכלל-אסלאמי הנסב על סוגיות כלל-אסלאמיות, כמו המלחמה בבוסניה או בצ'צ'ניה או ענייני הקהילות המוסלמיות באירופה ובארצות-הברית.

באשר לאופן השני של השתתפות העיתונאים המקומיים בשיח המרחבי אודות סוגיות עקרוניות כמו פרשת היחסים בין הזרם הדתי והזרם החילוני-ליבראלי במצרים, ניתן לציין את השיח סביב ספרו המפורסם של ג'בראן ח'ליל ג'בראן "הנביא" שהצגתו, במהדורה חדשה, ביריד הספרים הבינלאומי של קהיר בראשית 2003, עוררה סערה רבתי אחרי שאנשי הזרם הדתי בקשו להורידו ממדפי היריד בטענה שהוא כולל דברי כפירה. מחלוקת זו בין שני הזרמים עברה גם לעיתונות הערבית בישראל ונושא זה בנוסף לנושאים דומים הפכו למוטיב מרכזי, באותה תקופה, במדורי התרבות של העיתונים בעלי האוריינטציה האסלאמית (צות אל-חק ואל-חריה ואל-מית'אק) והעיתונים האחרים ובעיקר אל-אתחאד ופצל אל-מקאל.

ה. שחזור ההיסטוריה

בשני העשורים האחרונים גברה בעיתונות הערבית מגמה המדגישה את המורשת הפלסטינית העוסקת בשחזור תמונת היישוב הערבי-פלסטיני בארץ מהתקופה שלפני 1948. העיתונים הרבו לתאר את הכפרים שאבדו, 450 בקירוב, ומדגישים את השמות הערביים של אזורים ושל מקומות אלה. העיתון **אל-אתחאד** הוא שהתחיל לציין ימי זיכרון של מאורעות חשובים בתולדות המיעוט הערבי בישראל (יום השנה של טבח כפר קאסם או יום האדמה וכד'). עיתון זה פרסם כתבות ותחקירים נרחבים על אודות מאורעות אלה והשלכותיהם. בחלוף הזמן התחילו כתבי העיתון להתלוות לפליטי הפנים בביקוריהם בכפרי המוצא שלהם הנטושים מאז 1948. הכתבים (שחלקם היו בניהם של אותם פליטים) סקרו בהרחבה את הביקורים, תיארו את סערת הרגשות וסיפרו את סיפוריהם של אנשים מבוגרים ששאפו לשחזר בפני בני הדור הצעיר את היישוב שהיה לפני 1948.

בעיתונים הערביים החלו להופיע דרך קבע מדורים ששמותיהם "דע את ארצך" או "דע את מולדתך". אחד השיאים של מגמה זו נרשם בשנת 1998, השנה שבה חגגו בני הרוב היהודי במדינה את שנת החמישים לקיומה. החוגים הפוליטיים והתרבותיים במגזר הערבי בישראל (ועדת המעקב העליונה, מפלגות, והאגודות והעמותות של חברה האזרחית) הכריזו על שנה זו כעל "שנת הנפכה", ובכך עוררו סערה רבתי במרקם היחסים העדין בין הרוב לבין המיעוט במדינה. העיתונות הערבית בישראל מילאה תפקיד נכבד בהעלאת הנושא על במת הדיון הציבורי. הנטייה הזו גברה במיוחד בעקבות מאורעות אוקטובר 2000 ואחריהם (כבהא וכספי, 2001). העיתונים כיסו, באופן הולך וגובר, את הביקורים שעושים, מדי שנה, פליטי הפנים של מדינת ישראל בכפרי המוצא שלהם ההרוסים בימי חג העצמאות של מדינת ישראל (כל אל-ערב, אל-אתחאד, 13.5.2005). בעיתון אל-אתחאד, התחילה להופיע בכל יום מאז האחד ביוני 2004, על השער האחורי של העיתון תמונה מנופי הארץ ומעליה נכתב: "זו ארצנו, כדי שתישאר בתוכנו ונשאר בה". (לדוגמא ראו: אל-אתחאד 9.5.2005)

עיתונים אחדים אף דאגו לכתוב סקירות על נופי הארץ (עם הדגש הערבי-פלסטיני) גם בלי קשר ליום הנכבה, כך למשל עשה העיתונאי ודיע עואודה בעיתון **כל אל-ערב** בשנת 1998, כשהתחיל לכתוב סדרה המבקשת לעצב זיכרון קולקטיבי פלסטיני. מדור זה הופסק לאחר שלוש שנים והתחדש באוקטובר 2005 תחת הכותר "היה לנו אבן ריחיים" (לדוגמא ראו, כל אל-ערב, 25.11.2005).

גם העיתונים בעלי האוריינטציה הדתית-מוסלמית (צות אל-חק ואל-חוריה ואל-מית'אק), לא טמנו את ידם בצלחת והם פרסמו סקירות דומות. (לדוגמא ראו: הסקירה על הכפר עין כארם בעיתון אל-מית'אק, 20.5.2005).

העיתונים והתפלגותם

ניתן לחלק את העיתונים המפלגתיים בשפה הערבית בתקופה הנדונה לארבע קבוצות עיקריות: העיתונות הקומוניסטית, העיתונות בעלת האוריינטציה הלאומית, העיתונות בעלת האוריינטציה המוסלמית, העיתונות העצמאית-מסחרית.

א. העיתונות הקומוניסטית

כאמור לעיל, עיתונות זו, ובעיקר העיתון **אל-אתחאד**, הובילו את התהליכים ואת התמורות שהתחוללו בעיתונות הערבית בתקופה הנדונה, וזאת בשל הניסיון הרב שהיה לעוסקים במלאכה בעיתונות זו ובשל ריכוזם של מיטב הכישרונות העיתונאיים בשפה הערבית באותם עיתונים. אך עם תחילת שנות התשעים של המאה העשרים החלו העיתונים הקומוניסטיים להידרדר בתפוצתם ולאבד את הבכורה לביטאונים של קבוצות פוליטיות אחרות ולשבועונים המסחריים (בעיקר **אל-צנארה**, **פאנוראמא ופל אל-ערב**). הן בשל סיבות פוליטיות (נפילת ברית-המועצות ומאבקים פנימיים בתוך מק"י) והן בשל סיבות כלכליות-תקציביות, הפיכת **אל-אתחאד** לעיתון ערב בפברואר 1991 לא עזרה בבלימת ההתדרדרות. באפריל 1991 דיווח עיתון **כל-בו** החיפאי על "פיטורים, צמצומים וסגירת עיתונים במגזר הערבי". על המתרחש בעיתונות הקומוניסטית כתב עיתון זה: "יש צמצומים במערך העובדים ברק"ח ובעיתוני המפלגה הקומוניסטית, בעקבות קשיים כלכליים. הקיצוצים כוללים פטורי פונקציונרים של המפלגה ועובדי הנהלה, מערכת ודפוס. לדברי מקורות במפלגה, מדובר בקיצוצים של 20%-30% בכוח האדם. המצב הקשה בא לידי ביטוי בהופעה לא סדירה של העיתון לנוער אל-ע'ד ועיתון הספורט אל-אסבוע אל-ריאדי, שרק לאחרונה חזר להופיע בצורה סדירה. גם אל-ג'דיד, מגזין יוקרתי לתרבות, אינו מופיע בצורה סדירה בחודשים האחרונים" (**כל-בו**, 12 באפריל 1991). ב-1992, על אף הקיצוצים והצעדים שנקטו כדי לעצור את הכרסום במעמדה וביוקרתה של העיתונות הקומוניסטית, התפטר העורך סאלם ג'בראן, אשר ערך את העיתון באחת מתקופותיו הקשות ביותר, ובמקומו מונה נזיר מג'לי. גם הוא נאלץ לעזוב את התפקיד ב-1999, תוך האשמות קולניות על ניהול כלכלי מושחת של העיתון (ראו התחקיר שכתב יוסף אל-גאזי בעיתון **הארץ**, 30 בספטמבר 1999). מאז משמש חבר הכנסת לשעבר ד"ר אחמד סעד כעורך ראשי של **אל-אתחאד** ופעמים מספר מאז היה נדמה שהוא על סף עזיבה (בתקופה מסוימת לא הופיע שמו כעורך העיתון).

בשנים האחרונות סבל העיתון **אל-אתחאד** גם מעריקות של עיתונאים בכירים לעיתונים אחרים (בעיקר **לפצל אל-מקאל** של בל"ד). הבולט שבהם היה אנטון שלחת, אשר "חצה את הקווים" לביטאון של בל"ד בשנת 2001 ועסק גם בעריכתו, בתקופת התבססותו של אתר האינטרנט Arabs4 בעל האוריינטציה הלאומית המבטא גם הוא, לרוב, את הדעות והעמדות של בל"ד.

גם כתב העת הספרותי **אל-ג'דיד**, גולת הכותרת התרבותית של העיתונות הקומוניסטית, חדל מלהופיע ב-1991. ניסיון להחיותו ב-2001 נכשל ולא הניב אלא שני גיליונות.

ב. העיתונות בעלת האוריינטציה הלאומית

ניתן לחלק את העיתונות הזו לשתי קבוצות עיקריות: (1) קבוצת העיתונים שהדגישו את המורשת של הפלסטינים ואת הזהות הלאומית שלהם; (2) הקבוצה שהדגישה את הזהות המרחבית של הפלסטינים ואת הרעיון הפאן-ערבי. על הקבוצה הראשונה נמנו **אל-ראיה**, 'הדגל' (1987-1989), **אל-מידאן**, 'הכוכב' (1989-1991) של "בני הכפר", ו**אל-וטן**, 'המולדת' (1983-1994) של הרשימה המתקדמת.

קבוצה זו של עיתונים, שהייתה בעיני רבים ממשיכת דרכה של קבוצת אל-ארד' משנות החמישים והשישים, הרבתה לדון בסוגיית היחסים בין הצנזור לבין העיתונות הערבית, והביאה שוב, באמצעות המינוח הלאומי ששימש אותה ובאמצעות התכנים הלאומיים שלה, להגברת המתח בין שני הצדדים, והוא הגיע לשיאו בסגירת העיתון **אל-ראיה**. עיתון זה התחיל להופיע חודשים בודדים ערב פריצת האינתיפאדה הראשונה, בדצמבר 1987, והפך בשנות האינתיפאדה הראשונה למכשיר העיקרי להגברת האוריינטציה הפלסטינית בקרב הערבים בישראל ולחזיון הגשרים בינם לבין הפלסטינים בשטחים.

עווד' עבד אל-פתאח, עורכו בפועל של העיתון באותם ימים, סיכם בריאיון שנערך איתו (באוגוסט 2001) את התפקיד שמילא העיתון אז: "העיתון שיחק תפקיד חשוב בנושא הגברת הסולידאריות וההזדהות עם האינתיפאדה. דבר זה הפריע, כנראה, לשלטונות. תחילה הם ניסו להגביל את עבודתו באמצעות צנזורה הדוקה על התכנים ופסילת ביטויים המבטאים סולידאריות או הערכה לאינתיפאדה, כמו 'מקאומה', התנגדות, או 'מואג'ה'הא' בטוליה', עימות של גיבורים, וכד' [...], ולבסוף, סגירתו של העיתון באופן סופי".

בראשית 1989 הורה עמרם קלעג'י, הממונה על מחוז הצפון במשרד הפנים, לסגור את העיתון, כי "העיתון מכוון, ממומן ומפוקח בידי החזית העממית בהנהגת ג'ורג' חבש" (**ג'רוזלם פוסט**, 16 במארס 1989). בעלי העיתון שללו את הטענות והעורך האחראי שלו אמר כי "מטרתו של קלעג'י היא להתנקם בתנועת בני הכפר ובעיתון עצמו, שיש לו קוראים והשפעה גדולה ברחוב הערבי" (**חדשות**, 18 במארס 1989).

גם העיתון **אל-וטן** של הרשימה המתקדמת לשלום (רשימה ערבית-יהודית משותפת בראשותם של עוה"ד מחמד מיעארי והאלוף במילואים מתי פלד), הדגיש בתכניו את הנושא הפלסטיני ואת הקשרים בין הערבים הפלסטינים בישראל לבין

החלקים האחרים של העם הפלסטיני. בתקופת האינתיפאדה הקדיש שטחים נרחבים משמונת עמודיו לסיקור מאורעות האינתיפאדה הראשונה, ובנוסף הדגיש את ימי הזיכרון הכלל-פלסטיניים ואת אלה הנוגעים במישרין לערבים בישראל (יום האדמה ב-30 במארס או יום טבח כפר קאסם ב-29 באוקטובר). זאת בנוסף להתמודדות ולהתפלמסות שלו עם העיתון **אל-אתחאד**, ביטאון המפלגה הקומוניסטית (שטנדל, 1992, עמ' 379). העורך האחראי של העיתון וראש הרשימה המתקדמת לשלום, עו"ד מחמד מיעארי, מעיד בריאיון שנערך אתו (בספטמבר 2001) כי "מכיוון שהעיתון מעולם לא קיבל רישיון, הוא הופיע לרוב בתדירות לא קבועה כעלון פוליטי של התנועה. דבר זה אפשר לו לתמרן ביחסיו עם השלטונות ובעצם להתעלם מנחת ידו הכבדה של הצנזור". ב-1992, עם התפרקות הרשימה המתקדמת, פחתה תדירות הופעתו של העלון והוא הופיע לעתים רחוקות, לרגל ימי זיכרון או בערבי בחירות.

על הקבוצה השנייה של העיתונות הלאומית הערבית, שהדגישה יותר את הקשר עם המרחב הערבי, אפשר למנות את העיתון **אל-כפר אל-ג'דיד**, 'ההגות החדשה' (1985-1991), שנסגר על-ידי השלטונות, ואת השבועון **אל-ג'מאהיר** (1992), שנסגר גם הוא על-ידי השלטונות באשמת השוואת הציונות לנאציזם (**קול חיפה**, 14 באוגוסט 1992). אך העיתון הבולט ביותר במישור זה הוא **פצל אל-מקאל**, 'הדברים הנחרצים', הביטאון של בל"ד אשר התחיל להופיע ב-1996. על הופעתו של עיתון זה אמרו כבהא וכספי: "חידוד הזהות הערבית החדשה שבה ונחרתה על דגלו של השבועון פצל אל-מקאל ביטאון בל"ד. מנהיג התנועה, עזמי בשארה, מוצג מעל דפי העיתון כאחד האינטלקטואלים הבכירים בעולם הערבי, שעוסק בכתיבתו בעניינים כלל ערביים, כמו התחייה הלאומית בערבית המודרנית, התחייה התרבותית הפאן ערבית והפולמוס בין הזרם הדתי והזרם הלאומי במרחב הערבי" (כבהא וכספי, 2001, עמ' 54).

בתחילת דרכו התחרה העיתון עם ביטאון המפלגה הקומוניסטית, **אל-אתחאד** הוותיק והמבוסס יותר. מקץ ארבע שנים להופעתו הוא גדל משמונה עמודים ל-52 עמודים. בסתיו 2000 הוציא העיתון מטעמו שני מקומונים, האחד במשולש והשני בגליל, וכן מוסף חודשי של תרבות אשר נקרא "אל-פאצל אל-ת'קאפי". שלושת הנספחים הללו לא האריכו ימים וחדלו להופיע לאחר חודשים ספורים. רמתו של העיתון עלתה בהתמדה כי פרנסיו דאגו להעסיק בתפקידי עריכה עיתונאים בעלי שיעור קומה וניסיון עיתונאי רב הן בעיתונות הקומוניסטית (אבראהים מאלכ ואנטון שלחת) והן בעיתונות הלאומית (עווד' עבד אל-פתאח). העיתון נהנה גם משירותם של עיתונאים שחצו קווים, לאחר שנטשו את **אל-אתחאד** לטובת **פצל אל-מקאל**. עליית הרמה לא התבטאה בהצלחות כלכליות והעיתון נאלץ לצמצם את מספר עמודיו ל-32, כנראה בשל צמצום התפוצה בשטחי הרשות הפלסטינית מאז מבצע "חומת מגן" באפריל 2002. עד אז שליש מגיליונות העיתון חולקו בשטחים

אלה. תהליך ההידרדרות הכלכלית של העיתון הלך והחמיר, עד שקברניטי המפלגה הגיעו למסקנה שאין מנוס מסגירתו. ואכן העיתון נסגר במאוס 2004 ("בגלל כסף, בגלל הממשלה, בגלל היומרות, ביטאון בל"ד נסגר", **הארץ**, 21 במאוס 2004).

העיתון חידש את הופעתו בראשית פברואר 2005, תחת שרביטן של הנהלה ומערכת חדשות. המערכת התמקמה בשפרעם, וכעורך מונה העיתונאי אסעד תלחמי (כתב ספורט לשעבר בעיתונים **ידיעות אחרונות**, **אל-אתחאד** ובקול ישראל בערבית), אך לא ניכרים בו שינויים מרחיקי-לכת היכולים להצביע על שינויי מגמות או על תהליך מפוקח של הפקת לקחים. העיתון שבקש הפעם להפוך לעיתון פופוליסטי ופחות אליטיסטי (כפי שנראה בהתחלת דרכו), הצליח בישום המשימה השנייה אך הצלחותיו במשימה הראשונה היו מועטות ביותר. אי הצלחה זו השליכה, כנראה, על תפוצתו אשר לא הצליחה להמריא כפי שקיוו הגורמים הממונים עליו.

ג. העיתונות בעלת האוריינטציה הדתית

חלק מהעיתונות הדתית (בעיקר הנוצרית), שהייתה קיימת לפני קום המדינה והופיעה בתדירות בלתי קבועה, שבה להופיע לאחר הקמת המדינה (העיתון **אל-סלאם ואל-ח'יר**, 'השלום והרווחה', שהופיע בנצרת). הממסד הקים גם עיתון בעריכתו של המזרחן יעקב יהושע, ושמך **אח'באר אל-טאאפה אל-אסלאמיה**, 'חדשות העדה המוסלמית' (עבאסי ומורה, 1978). העדה האחמדית הוציאה עיתון בשם **אל-בשרא**, 'הבשורה', והוא חולק בעיקר בשכונת כפאביר בחיפה, ריכוז היחיד של בני עדה זו. בקרב העדה הדרוזית הופיעו שלושה עיתונים דתיים: **אל-הדא**, 'האמת', **אל-דרוז** 'הדרוזים' ו**אל-עמאמה**, 'המצנפת'. שלושת העיתונים לא האריכו ימים (מנצור, 1990, עמ' 75).

רובם של העיתונים האמורים לא עסקו בעניינים פוליטיים והתרכזו בענייני העדות שלהם. מצב זה נמשך עד שלהי שנות השבעים של המאה העשרים, התקופה שבה התארגן מחדש האסלאם הפוליטי והופיעה התנועה האסלאמית. כבר בשנים הראשונות להיווסדה פנתה תנועה זו לציבור המוסלמי בארץ באמצעות חומר כתוב בעלונים ובכרוזים שחולקו באסיפות שערכה במועדים מסוימים (בעיקר אחרי תפילת יום השישי) או בחגים.

באמצע שנות השמונים קיבלה התנועה רישיון להוציא עיתון. העיתון, **אל-צראט**, 'דרך הישר', הופיע באום אל-פחם משלהי 1986 עד 1989. אחרי שהשיגה התנועה רישיון נוסף להוצאת עיתון, הופיע באוקטובר 1989 השבועון **צות אל-חק ואל-חריה**, 'קול האמת והחירות' (כבהא וכספי, 2001, עמ' 52). אחרי התחזקות התנועה האסלאמית והפיכתה לגורם פוליטי בעל משקל במגזר הערבי, זכתה העיתונות שלה לתשומת לב ולפיקוח-יתר מצד הצנזורה על העיתונות. ביולי 1990 המליצה הצנזורה לשר הפנים דאז, אריה דרעי, לסגור את העיתון בטענה

ש"השבועון משמש ביטאון של תנועת חמא"ס ויש בו הסתה למאבק בישראל" (הארץ, 9 ביולי 1990). לטענתן של הצנזורה ושל לשכת הממונה על מחוז הצפון במשרד הפנים, העיתון נסגר אחרי שבעליו ועורכיו לא שעו להזהרות ולהתראות אשר שמעו מפי הממונה על המחוז בפגישה שהתקיימה בלשכתו במאוס 1990 (שם). עורכי העיתון ואנשי התנועה האסלאמית טענו שסגירת העיתון הוא המשך לרדיפה שסובלים ממנה העיתון והתנועה האסלאמית, וכי אפשר לראות בה ניסיון מובהק לסתימת פיות (שם).

העיתון נסגר לשלושה חודשים ובתקופה זו התנועה עשתה שימוש ברישיון של העיתון אל-צראט (ריאיון עם תופיק ג'בארין, יולי 2002). אחרי חידוש הופעתו נמשך הפיקוח ההדוק של הצנזורה, והוא גבר בתקופות מתח (מלחמת המפרץ, האינתיפאדה השנייה, מבצע "חומת מגן" וכד'). העורכים של העיתונים (שהיו חברים פעילים בתנועה האסלאמית) הם ח'אלד מהנא (1989-1995), חסן ח'טיב (1995-1998) ותופיק ג'בארין (מ-1998). נוסף לעיתון זה, יזמה התנועה האסלאמית מקומו, היוצא לאור באום אל-פחם מאז 1989 ונושא את השם **אל-מדינה**, 'העיר', וכן עיתון המתמחה בענייני נשים ושמו **אשראקה**, 'זריחה (על תכניו ראה לעיל). ב-1996, אחרי הפילוג בתנועה, מוציא הפלג הפרלמנטארי (הדרומי) עיתון בשם **אל-מית'אק**, 'הברית'. עיתון זה הופיע תחילה כמקומון בעיר טירה במשולש, ובשנת 1999 הפך לעיתון ארצי שיצא לאור בנצרת, ובשנת 2004 התחיל להופיע בעכו.

יש להבהיר שנעשו ניסיונות להוצאת ביטאונים בעלי אוריינטציה אסלאמית אולם לא היו שייכים לתנועה האסלאמית. ביטאונים אלה לא צלחו ברובם והיו קצרי-ימים או הופיעו מעת לעת בתדירות בלתי קבועה, כמו העיתון **אל-נפיר**, 'השופר', המופיע בעיר באקה אל-ערבייה, או הירחון **אל-קלם**, 'העט', אשר הופיע בנצרת (1986-1988).

העיתונות המסחרית-עצמאית

בשנות השמונים, לאחר שקיעתה של העיתונות מטעם השלטון הישראלי, צץ סוג חדש של עיתונות בשפה הערבית, והוא העיתונות פרי יזמות פרטית, שלא הייתה קשורה עם גופים פוליטיים. רוב העיתונים הללו התחילו כמקומונים ועם הזמן הם צמחו לעיתונים ארציים. בגלל המחסור במשקיעים ערבים, נכנסו לתחום זה גם משקיעים וחברות תקשורת ופרסום יהודיות (פרסום אריאלי, קבוצת ידיעות אחרונות ומעריב). העיתון הראשון, החלוץ בגל הזה, היה **אל-צנארה**, 'החכה', בבעלותם ובעריכתם של לוטפי ווידא משעור. עיתון זה הופיע לתקופה קצרה כמקומון באמצע שנות השבעים ובשנת 1983 חזר להופיע כשבועון ארצי. הוא הציג פן חדש של עבודה עיתונאית ביקורתית וחודרנית, שלא היססה לטפל בדברים שעיתונים בשפה הערבית עד אז לא טיפלו בהם טיפול נאות (מקרי שחיתות, אונס,

רצח על כבוד המשפחה וביקורות על אודות תפקודם והתנהגותם של מנהיגים וסמלים לאומיים).

הן בשל הביקורת שלוחת-הרסן והן בשל אי-יכולתו של קהל היעד לעכל את הסגנון החדש, הסתבך העיתון בשורה של היתקלויות ותביעות משפטיות, שזכו לתשומת לב ציבורית רחבה. ("לוטפי משעור נגד כל העולם", **כל העמק והגליל**, 23 ביוני 1989). למרות הביקורת על תפקוד העיתון ועל עורכו, העיתונות המסחרית הלכה וגדלה במגזר הערבי והסגנון של **אל-צנארה** הפך למודל חיקוי. ב-1987 נוסד בנצרת העיתון **פל אל-ערב**, 'כל הערבים', והוא הפך חיש מהר למתחרה העיקרי של **אל-צנארה**. עיתון זה הוקם על-ידי משרד הפרסום אל-בוסתאני, שנוהל על-ידי מוסא חצאדייה והיה בבעלות פרסום אריאלי. בטרם חלף זמן רב מאז היווסדו השתווה העיתון ל**אל-צנארה** מבחינת התפוצה והתכנים, וזאת בעיקר בשל העסקתם בעיתון של עורכים בעלי שיעור קומה וניסיון רב, כמו למשל העיתונאי וחבר הכנסת לשעבר מחמד ותד (1989-1992) והמשורר הנודע סמיח אל-קאסם (מ-1992). התחרות בין שני השבועונים, הן על תפוצה והן על נתחים בשטח הפרסום, הפכה לשם דבר בשדה העיתונות הערבית בישראל ולוותה לעתים בהשמצות ובהאשמות הדדיות חריפות. אף על פי כן, תחרות זו תרמה לפיתוח העבודה העיתונאית הבלתי תלויה ואף פיתחה מאוד את שדה הפרסום. הקרבה למשרדי הפרסום אמנם עלולה להשפיע על שיקולי המערכת, אך היא גם מחסנת את שני השבועונים מלחצים פוליטיים ומייצבת את תדירותם (כבהא וכספי, 2001, עמ' 51).

גם סאלם ג'בראן גורס שתחרות זו השתקפה בצורה חיובית בתולדות התפתחותו של השיח העיתונאי במגזר הערבי: "צמיחת העיתונות בסקטור הפרטי שירתה ומשרתת את הפלורליזם הפוליטי, הספרותי, החברתי והתרבותי. העיתונות הערבית היום היא סוכן ראשי של המודרניזציה בקרב החברה הערבית בישראל. גם התחרות בין העיתונים מביאה לתוצאות ברוכות מבחינת שיפור הרמה, הגיוון, מתן הביטוי לכל הדעות, קירוב מיטב האינטליגנציה לכתיבה פובליציסטית חברתית ופוליטית, וכן מתן פתחון פה לביקורת של הציבור על המוסדות השונים בחברה הערבית" (ג'בראן, 1999, עמ' 87).

הצלחתם של **אל-צנארה** ושל **פל אל-ערב** הביאה להצטרפותם של שבועונים מסחריים חדשים לזירה, כמו **פאנוראמא**, שהופיע ב-1987 (תחילה כמקומון ואחר כך כעיתון מגזרי) בטייבה בבעלותו של בסאם ג'אבר, עובד קול ישראל שנים רבות; **אל-עין**, 'המעין', שהופיע בנצרת, תחילה כמקומון וממאי 2000 כעיתון ארצי. הצלחתו לא הייתה גדולה והוא חזר בראשית 2002 לממדים של מקומון. בינואר 2002 נכנס העיתון **מעריב** לתחום העיתונות והפרסום במגזר הערבי והוציא לאור בסח'נין את העיתון **אל-אהאלי**, 'האנשים', בשותפות עם קבוצת דע'ים לפרסום. עיתון זה הופיע תחילה פעמיים בשבוע וביולי 2002 הוסיף יום הופעה נוסף. בראש

המערכת שלו עומד העיתונאי והמשורר סאלם ג'ובראן (כבהא, 2002, עמ' 46-48). בהתחלת 2003 נסוג **מעריב** (כאמור לעיל) מהשותפות עם קבוצת דע'ים, כנראה בשל חוסר הצלחה כלכלית, אך אולי גם בשל העמדות אשר ביטא העיתון. בקיץ 2004 עזב סאלם ג'ובראן את העיתון והוא חזר להופיע כשבועון.

עובדה ראויה לציון היא, שבעיתונים אלה דרות בכפיפה אחת שתי מגמות על אף הניגוד למראית עין. לצד תהליך הפלסטיניזציה ואימוץ הרטוריקה הלאומית, ניכר תהליך של ישראליוזציה, בעיקר בתחום הפרסום, לא מעט בשל המשך תלותם של העיתונים הערביים במשאבים החיוניים המצויים בחברה הישראלית (כבהא וכספי, עמ' 54). אפשר להבחין במגמת הישראליוזציה גם בתחומי עיתונות הנשים ובמוספי הספורט, שבהם מאמצים הכותבים מושגים וסגנונות כתיבה הנהוגים בעיתונות ובתקשורת העברית. "שתי המגמות המקבילות ימשיכו כנראה להתחרות ביניהן [...] כנראה, שהישראליוזציה תעודד את העיתונות הבלתי תלויה לבסס את יתרונה הכמותי של העיתונות המפלגתית, בעוד הפלסטיניזציה תעניק יתרון איכותי לעיתונות הרעיונית והמפלגתית" (כבהא וכספי, עמ' 54).

העיתונות הערבית בישראל כאתר לבחינת זילמות של זהות

לשם בדיקת השתקפותה של הדילמה של הזהות בעיתונות הערבית בישראל אפשר להשתמש בשני קריטריונים: (א) הדרך שבה מגדיר העיתון את זהותו; (ב) המינוח המשמש את העיתונים בהגדרת זהות קולקטיבית וכן סמלים (גלויים או סמויים) שהעיתונים השתמשו בהם, כלומר הממד הסמיוטי.

א. הדרך שבה מגדיר העיתון את זהותו

ההבדל המרכזי בנושא הזה מתייחס לסוג הארגון. בעוד העיתונות המפלגתית המגוייסת קשורה למוסדות פוליטיים ודתיים ולכן הזהות מובנית במנגנונים מגוונים, העיתונים המסחריים שמבקשים למכור מוצרים עושים זאת על ידי הדגשת הזהות וכך הם מנסים גם לייצר זהות.

מטבע הדברים, העיתונות המפלגתית-האידיאולוגית שונה מן העיתונות המסחרית-עצמאית, ואפילו ניתן לדבר על הבדלים בין העיתונים השייכים לאותה קבוצה מבין שתי הקבוצות. העיתונים המפלגתיים סבורים שהזהות הערבית-פלסטינית מובנת מאליה, אך העיתונים המסחריים-עצמאיים מדגישים את זהותם הערבית. העיתון **כל אל-ערב** למשל מתקרא זה שנים רבות "עיתון ההמונים הערבים", ולעומתו בחר העיתון **פאנוראמא** בהגדרה "עיתון ערבי נקי וישר". העיתון **אל-צנארה** מדגיש את זהותו דרך ייחודו כעיתון נפוץ והגדיר את עצמו כ"העיתון הערבי הנפוץ ביותר בארץ", ומוסיף שהוא "העיתון הערבי היחידי בארץ שהוא בבעלות ערבית מלאה".

שני עיתונים מסחריים-עצמאיים אינם מדגישים את הזהות [הלאומית] של העיתון, האחד עיתון **אל-אהאלי** אשר מגדיר את עצמו כ"עיתון המכבד אנשים", והאחר, העיתון היומי **אל-פג'ר אל-ג'דיד** מגדיר את עצמו "עיתון יומי פוליטי עצמאי", בלא להזכיר את הזהות הלאומית של העיתון או של הבעלים.

העיתונים המפלגתיים מצדם מדגישים את ייחודם האידיאולוגי. למשל, על עמוד השער של העיתון **אל-אתחאד** מתנוססת בצבע אדום מאז היווסדו (בשנת 1944) האמרה המפורסמת "הוי פועלי העולם התאחדו". ביטאון התנועה האסלאמית **צות אל-חק ואל-חריה** מגדיר את עצמו כ"עיתון אסלאמי כללי", ועל עמוד השער מתנוססים שני משפטים; הראשון - "האסלאם הוא הפתרון", והשני - "בשם אלוהים הרחמן הרחום". העיתון **אל-מית'אק**, הביטאון של הזרם הפרלמנטארי של התנועה האסלאמית (הפלג הדרומי), מגדיר את עצמו כ"קול התנועה האסלאמית" ומעל שמו מתנוססת האמרה "האסלאם הוא הפתרון". העיתון **פצל אל-מקאל** של בל"ד מגדיר את עצמו "עיתון בשביל קורא לא מתפשר", ולאחר מכן מוסיף "הבמה של התנועה הלאומית", בלי להזכיר, כמובן, את זהותה של תנועה זו, בהנחה שהקורא יודע באיזו תנועה לאומית מדובר.

ב. השימוש באמצעים חזותיים להדגשת זהות

ניתוח סמיוטי שבו ניתן לחשוף סמלים של הזהות, סמויים או גלויים, הוא ניסיון להבין את התכנים המשמשים אתר למשא ומתן על זהות. הבדיקה כוללת את הצבעים אשר משתמשים בהם העיתונים בעמוד השער, בכותרות ולפעמים גם בפרסומות. ברוב המקרים העיתונים עושים שימוש, ביודעין או שלא ביודעין, בארבעת הצבעים של הדגל הפלסטיני – לבן, שחור, אדום וירוק – ובמקרים מעטים גם בצבעים כחול לבן של דגל ישראל. מטבע הדברים, השימוש בצבעים כסמלים מורגש יותר בעיתונות האידיאולוגית-המפלגתית. למשל, בעיתון **צות אל-חק ואל-חוריה** שולט הצבע הירוק (צבען של התנועה האסלאמית בישראל ושל תנועות האסלאם הפוליטי בכלל). לצדו מצויים גם צבעי הדגל הפלסטיני האחרים (אדום, שחור ולבן), והתוצאה היא עירוב מעניין מאוד של סמלים דתיים וסמלים של הלאומיות הלוקלית (במקרה זה הפלסטינית). העיתון **אל-אתחאד** משתמש לרוב בצבע האדום, בעיקר של הלוגו ההיסטורי שמופיע בו שם העיתון והסיסמה "הוי עמלי העולם התאחדו!", ובשנים האחרונות הוא משלב גם את צבעי הדגל הפלסטיני, בעיקר בשער האחורי שבו התחיל להופיע מאז ראשית 2004 מדור חדש שנקרא "ארצנו, כדי שנישאר בה ותישאר בנו". במדור זה מובאות בכל בוקר תמונות של אתרים שונים ברחבי הארץ: הרים, ואדיות, עמקים, מעיינות, מצפים, בניינים ושווקים, וכן תמונות מהעבר של אתרים היסטוריים חשובים בעלי קונוטציה לאומית או דתית. בדרך כלל מלוות התמונות בהסבר קצר המיועד לעיצוב הזיכרון ולהנצחה, ולא תמיד נעשה הדבר בדייקנות יתר. **פצל אל-מקאל**

משתמש בצבע הכתום, שהוא הצבע של מפלגת בל"ד, כרקע לכותרות ולכיתובים בעמוד השער. כך עושה גם המקומון **אח'באר יאפא**; שמו צבוע בירוק, על רקע של יפו על המסגדים והכנסיות בצבע כתום, וכל אלה מקושרים לתפוז כתום שלו עלה ירוק (הסמל של יפו הערבית בתקופת המנדט).

תפקוד העיתונות בפרשיות מלכדות ומעצבות זהות

1. מהומות אוקטובר 2000

העיתונות הערבית בישראל הייתה מעורבת באינטפאדה הראשונה (1987-1993), מתוך הזדהות עם האחים הפלסטינים החיים בגדה המערבית, בהתאם לנקודת המבט הבעייתית שגרסה כי "מדינתנו נלחמת בבני עמנו". לעומת זאת, באינטפאדה השנייה, "אינטפאדת אל-אקצא", הדילמה הוחרפה והמאבק בא לידי ביטוי בנקודת המבט הגורסת כי "מדינתנו ומוסדותיה נלחמים בנו". לאחר המחיר הגבוה שגבו מאורעות אוקטובר (13 צעירים ערבים הרוגים), גאתה הרגשת הניכור כלפי המדינה ומוסדותיה לממדים שכמותם לא ידעו היחסים בין הרוב והמיעוט במדינת ישראל זה זמן רב.

ניתן לבחון את תפקודה של העיתונות בשפה הערבית במשבר הזה בשני ממדים: תפקודה ככלי אינפורמטיבי מעדכן, ותפקודה ככלי מכוון ומעצב.

בתחום האינפורמטיבי, העיתונות הערבית תפסה את תפקידה ככלי להעברת כל המידע והפרטים של המאורעות שלא קיבלו ביטוי וסיקור הולם בתקשורת העברית הממלכתית. הדבר נעשה תוך הטחת האשמות כבדות בדבר תפקודה של התקשורת הממלכתית והפרטית בשפה העברית, על שהתייחסה לנופלים ולפצועים הערבים כאל מספרים ולא יותר (כבהא, 2000). לטענת המאשימים, לא טרחו אמצעי התקשורת בעברית לדלות מידע או פרטים על אודות האנשים העומדים מאחורי מספרי ההרוגים והפצועים, בניגוד למנהגם כאשר מדובר בהרוגים ובפצועים יהודים (שם).

העיתון **אל-אתחאד** הוא שהוביל את מסע הביקורת נגד אמצעי התקשורת העבריים והממלכתיים בכך הפך חוד החנית ככלי מכוון ומעצב. במאמר אשר כתב סאמי אל-חאג' (10 באוקטובר 2000) נאמר: "הקורבנות והפצועים הללו, משפחותיהם ובני עמם, הם 'לקוחות' של אמצעי התקשורת הציוניים הרשמיים והפרטיים בארץ זו. הם קוראי העיתונים, צופי הטלוויזיה, הערוץ הראשון והערוץ השני. כל אלה השתכנעו לתקופה מסוימת בהגינות ובאובייקטיביות של אחדים מאנשי התקשורת הישראלית, כשאלה היו משמיעים את דבריהם וניתוחיהם על אודות המאורעות השונים. עד שהגענו לרגע האמת, כשהמאורע הפך להתנגשות שכפו זרועות הביטחון של ישראל על 20 אחוזים מאזרחי המדינה, מתושביה המקוריים שאינם חדשים ואינם מיובאים. נוכח האמת הזאת, נאלמו הדמוקרטיה

והקדמה, החופש והחירויות למיניהן. לא שמענו מהם אף מילת צער על הרג 11 בני אדם, לא ראינו בהבעת פניהם שום התרגשות בתגובה לחדשות המשודרות על ההרג והדיכוי. נהפוך הוא: אחדים מהם הטילו, אם במישרין או בעקיפין, את האחריות על שכם הקורבן הערבי. כך הפכו הכוכבים 'האנושיים' של התקשורת הישראלית למגנים על הדיכוי של אנשי המשטרה ושאר הכוחות, כשהם מסבירים את התנהגותם באקט של הגנה עצמית ושמירה על 'הביטחון' ועל 'הסדר' מפני ה'אספסוף' אשר קלקל ל'אוהבי הטבע' מקרב המטיילים היהודים את טיולי ראש השנה להרי הצפון ושאר המקומות".

בדבריו של אל-חאג' אפשר לחוש את המאבק בין שני מעגלי זהות חשובים בזהותם של האזרחים הערבים של ישראל: הזהות הלאומית מול הזהות האזרחית. אשר לזהות הראשונה אשר מופיעה כזהות מאוימת של קורבן, הוא חוזר ומדגיש אותה ומזכיר שאזרחי המדינה הערבים הם "תושבים מקוריים שאינם חדשים ואינם מיובאים". אולי היה בזאת תשובה למי שניסו להביא לידי דה-לגיטימציה של אוכלוסייה זו בתקשורת הכללית ולתארה כאוכלוסייה של פורעי חוק המנסה להפר את שגרת החיים של אוכלוסיית הרוב. אשר למעגל האזרחי, בוחר כותב המאמר להדגיש את הפן של האפליה ושל חוסר השוויון שהתגלה בתפקודה של התקשורת הממלכתית בעברית, אשר תפקדה במשבר כזרוע של הממסד המפלה לרעה את האוכלוסייה הערבית בתחומים השונים. אפשר להבין גם מדבריו של כותב המאמר וגם ממאמרים שנכתבו בעיתונים אחרים שתפקידה של העיתונות הערבית צריך להתבטא בהשלמת החסר מהבחינה האינפורמטיבית ולטפל כראוי בענייני האוכלוסייה הערבית ולא להתייחס "לאנשים כמספרים". העיתונים הערבים אפוא ייחדו מוספים שלמים להצגת תמונותיהם של החללים, "שהדאא", לתמונות של בני משפחותיהם ושל ההלוויות ההמוניות שנערכו להם. הצבעים השולטים בתמונות, במסגרת וברקע, היו צבעי הדגל הפלסטיני. התמונות כיסו את עמודי השער של הנספחים המיוחדים שפרסמו העיתונים. בעיתון **פל אל-ערב** למשל (13 באוקטובר 2000) הייתה תמונת השער חצויה לשניים: בצד הימני הובאו תצלומים מהמאורעות, שהראו חיילים ישראלים מפנים את רוביהם לכיוון המפגינים, וברקע הופיעו תוצאות המפגש – הלוויה המונית שבה גופות החללים, עטופות בדגל הפלסטיני, נישאות על כתפי הצעירים בדרכם האחרונה. בחצי השמאלי הופיעו תמונות החללים ולידם פסוק מהקוראן, "החללים יחיו לעד בעיני האל", והעיתון הוסיף את הביטוי "וגם בעיני עמם". באל-אתחאז (6 באוקטובר 2000) נראו תמונות החללים, ובימין הרקע נכתב "הם נפלו כדי שנחיה". בצד שמאל נראו צבעי הדגל הפלסטיני. העיתון **פאנוראמא** (6 באוקטובר 2000) בחר לפרסם דווקא את תמונות החללים במסגרת של פרחים, והעיתון **אל-צנארה** (13 באוקטובר 2000) פרסם את התמונות של החללים זמן קצר לאחר פגיעתם, כשקרוביהם והמשתתפים בלווייתיהם עוברים על פניהם וחולקים להם כבוד אחרון.

המעניין הוא שרוב העיתונים (בעיקר המסחריים) ביקשו מצד אחר שהמאורעות לא יאפילו לחלוטין על השגרה. הם ניסו להדפיס את המדורים הקבועים במתכונתם הרגילה ככל האפשר, וגם בשעות הקשות לא ויתרו על הפרסומת, מטה לחמם. גם מדורי הספורט, האסטרונומיה והבריאות לא נפגעו, אך מדורי הספרות יוחדו ברובם לפרסום בתי שיר וסיפורים קצרים המתארים את המאורעות, מהללים את הנופלים וקוראים להנצחת זכרם (כבהא, 2000).

אשר לממד של עיצוב דעת הקהל, בימים הראשונים למאורעות היו העיתונים זהים כמעט בעוצמה שבה הביעו את רגשי הזעם, התסכול והמחאה כלפי הממסד הישראלי, ובייחוד כלפי המשטרה, מפקדיה ומדיניות "היד הקלה על ההדק". לשם כך, הם השתמשו במונחים קשים לתיאור המעשים שנקטו נגד האוכלוסייה הערבית, כמו "טבח המוני", "הפקרות גזענית", "מעשה פשיסטי" ועוד ביטויים אחרים (שם). בחלוף התקופה הקצרה של ימי ההלם הראשוני, התחילו להסתמן בתכני העיתונים הערביים שתי מגמות ברורות. מגמה אחת באה לידי ביטוי בעיתונות המפלגתית האידיאולוגית: **פצל אל-מקאל** של ב"ד, **צות אל-חק ואל-חוריה** של התנועה האסלאמית ובמידה מסוימת גם **אל-אתחאד**, ביטאון חד"ש. עיתונים אלה הטיפו להמשך המחאה וביטוי הכעס. המגמה השנייה, של העיתונות המסחרית-עצמאית (בעיקר **אל-עין ופאנוראמא**), קראה להרגעת הרוחות ולניסיון לגייס חזית מאוחדת עם כוחות יהודיים המביעים תמיכה בדרישותיה של האוכלוסייה הערבית. כדוגמה למגמה הראשונה נזכיר את מאמר המערכת של **פצל אל-מקאל**, שבו נאמר: "טועה מי שחושב שהרגעת הרוחות היא דבר אפשרי, ואם יש ניצנים של שקט הרי הם מנוחת הלוחם [...] טועה מי שחושב שהיחסים עם הממסד השליט יחזרו בקלות לקדמותם, ושהדבר יהיה אפשרי. דמם של ה"שהדא" צועק, מזהיר ומזכיר" (6 באוקטובר 2000).

את מסע ההרגעה הוביל סאלם ג'בראן במאמרי המערכת שלו בעיתון **אל-עין**. באחד מהם הוא כתב: "השאלה הגדולה היא מה אנחנו עושים כדי לגלות לעיני כול את מדיניות השלטון במטרה להביא להחלפתו? מה אנחנו עושים כדי לנהל דיאלוג עם חברת הרוב היהודי כדי להשפיע עליה? האם נסתפק באומרנו שאנו מצויים בהסגר תקשורתי? מה אנחנו עושים כדי לעצב תכניות ועמדות פרטניות כדי להציג את צדקת מאבקנו באמצעים חוקיים?" (17 באוקטובר 2000).

דבריו של ג'בראן ושל אלה שנשמעה בדבריהם נימה של קריאה להרגעה, לא התקבלו בתחילה באהדה (ראו למשל דברי ביקורת מרומזת שהופנו כלפי האנשים המנסים להרגיע באל-אתחאד, צות אל-חק ואל-חוריה ופצל אל-מקאל ואשר פורסמו בשבועיים הראשונים של אוקטובר 2000), אך עם שוך הסערה החלו להישמע קולות דומים, והם נתמכו במעשים רבים בשטח שמטרתם הייתה להרגיע את הרוחות. עם זאת שבה והדהדה בעיתונות הערבית התפיסה של הקורבן: ברוב

העיתונים מה-20 באוקטובר 2000 הודגשו הסבל והסגר הכלכלי שהטילו המוסדות היהודיים על ריכוזי האוכלוסייה הערבית, בייחוד בתחום הכלכלי או בתחום התנועה החופשית בכבישי הארץ, וכן בנגישות לנקודות יישוב המאוכלסות על ידי יהודים (כבהא, 2000).

2. זכייתה של קבוצת בני סח'נין בגביע המדינה: הדגשת הזהות היי-חודית לצד השאיפה לאינטגרציה

זכייתה של קבוצת הכדורגל של בני סח'נין בגביע המדינה בעונת המשחקים 2003-2004 היא סוגיה מרתקת המיטיבה להמחיש את הדילמה של העיתונות הערבית, הנעה בין הדגשת הזהות הייחודית של האוכלוסייה הערבית בישראל לבין השאיפה לאינטגרציה ולהרגשה שהיא חלק מכלל החברה הישראלית. דילמה זו החלה לבלוט עם זכייתה של קבוצת סח'נין במשחק חצי גמר גביע המדינה באצטדיון רמת גן. לרגל הישג זה ייחד העיתון **כל אל-ערב** (16 באפריל 2004) את השער האחורי לדיווח על הפרשה, ובו נאמר: "פעם ראשונה בתולדות הכדורגל הישראלי רשום אני ערבי, ומקומי באצטדיון רמת גן". החלק השני, "רשום אני ערבי", הוא כותרת של שיר מפורסם מאת המשורר מחמוד דרוויש, אשר כתב אותו בשנת 1964 כמחאה על המשך החלת הממשל הצבאי על האוכלוסייה הערבית בישראל.

אך המהומה האמיתית הייתה לאחר זכייתה ההיסטורית של סח'נין בגביע המדינה במשחק שנערך ב-18 במאי 2004 באצטדיון הכדורגל ברמת גן, זכייה ראשונה של קבוצה ערבית בישראל.

העיתון הראשון שנפלה בחלקו האפשרות לדווח על ניצחונה של הקבוצה היה היומון **אל-אתחאד**, למחרת יום המשחק (המשחק נערך ביום שלישי בשבוע והשבועונים נאלצו לחכות עד יום שישי כדי לדווח על ההישג חסר התקדים). עם זאת, ההזדמנות הזאת והיתרון שהוענק לעיתון **אל-אתחאד** היו כרוכים בקשיים. באותו יום שנערך בו המשחק הייתה תקרית קשה ברפיח ובה נהרגו יותר מעשרים פלסטינים. הדבר הציב את המערכת של העיתון בפני דילמה לא קלה: מצד אחד עניין הזכייה של סח'נין תאם מאוד את המגמה שהמפלגה הקומוניסטית וחד"ש הטיפו לה: אינטגרציה ושוויון מלא של האוכלוסייה הערבית עם אוכלוסיית הרוב היהודית. מצד אחר, התקרית ברפיח הייתה מכה קשה בעבור האחים הפלסטינים מעבר לגבול, שהעיתון הטיפף להזדהות איתם ולקידום שאיפותיהם להקים מדינה עצמאית בגדה המערבית וברצועת עזה לצד מדינת ישראל. לבסוף הוחלט לחלק את עמוד השער לשניים: בחצי הראשון מופיעים ההמונים המריעים באצטדיון רמת גן, שמחים לזכיית סח'נין בגביע, ובחצי השני של העמוד הובאה תמונה של גופות החללים ברפיח, ערוכות בשורות לפני הבאתן לקבורה. עמוד שער זה של

עיתון **אל-אתחאד** הציב בפני הקורא את עומק מהות הדילמה הקשה של העיתונות הערבית בין הלאומי לאזרחי.

ביום שישי הראשון לאחר המשחק ייחדו העיתוננים מוספים מיוחדים לרגל זכיית סח'נין. העיתון **כל אל-ערב** הדגיש בשער המוסף, בכותרת ענק אדומה, את מקומה המיוחד של העיר סח'נין בזיכרון הקולקטיבי של האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל: "מסח'נין [יום] האדמה 30.3.1976 ועד סח'נין הניצחון 18.5.2004". (28 במאי 2004). באותו מוסף כתב העורך סמיח אל-קאסם, תחת הכותרת "סח'נין הופכת את השולחן": "זה לא היה סתם משחק כדורגל, הניצחון של בני סח'נין אינו רק מאורע ספורטיבי גדול. הזכייה בגביע המדינה אומרת בכל הכנות ובכל הכוח שסח'נין הפכה את השולחן בפני ההיסטוריה הפוליטית בארצנו זה חמישים ושש שנים. הגיבורים שלנו אמרו בצורה ברורה ופשוטה להפליא: אדונים נכבדים, איננו גיס חמישי, איננו פצצה מתקתקת ואיננו תא סרטי. אנו בני המולדת הזאת בזכות השייכות ההיסטורית. בין שתוצו ובין שלא תוצו, אנחנו שותפים ולא גוף זר."

בעיתון **אל-אתחאד**, תחת הכותרת "החתונה אשר הביאה את כולנו לידי בכי", כתב פריד נצאר: "הניצחון של סח'נין לא היה של העיר סח'נין בלבד; זה היה ניצחון ללגיטימיות של המיעוט הערבי אשר סבל, ועודנו סובל, מדה-לגיטימציה בכל תחומי החיים. אמצעי התקשורת כולם שיבחו את ההתנהגות התרבותית של הקהל הערבי שהגיע למשחק, לפני ואחרי המשחק. זו הייתה הוכחה לכך [...] שכאשר אנחנו, כמיעוט ערבי, מקבלים הזדמנות, אנו יודעים לנצל אותה. לכן זו העת שהמדינה תתחיל לפעול כדי לבטל את האפליה שהאוכלוסייה הערבית נתונה בה זה 50 שנה" (21 במאי 2004).

באותו גיליון של **אל-אתחאד** צעד מחמד שריף צעד נוסף בדבר השפעת הזכייה על סוגיית היחסים ההדדיים בין אוכלוסיית הרוב לבין אוכלוסיית המיעוט. תחת הכותרת "סח'נין בכותרות" הוא כתב: "על הדשא הירוק יישמה סח'נין, הלכה למעשה, את הדו-קיום האמיתי ואת האוניברסאליות בהתגלמותה היפה ביותר: על אדמתה ועל הדשא שלה נפגשו האפריקני, הברזילי, היהודי והערבי, ואת מימיה שתו כל הצמאים לחירות ולכבוד. בלחם ובמלח הושג הניצחון [...] אנחנו, בני המדינה, נאמר לעולם שבאמצעות הכדורגל השגנו את אשר הפוליטיקאים נכשלו בהשגתו, ועל המדינה לקיים את חובותיה כלפי העם הערבי-פלסטיני בישראל. די לזלזול ולהזנחה!"

עיתון **אל-צנארה** ארגן נשף מפואר לכבודם של אנשי סח'נין, והאירוע נוצל כדי לחלוק כבוד גם לספורטאים מצטיינים מענפים אחרים.

סוף דבר:

התקשורת האלקטרונית בשפה הערבית בישראל

מאפיינים כלליים

השידורים האלקטרוניים בשפה הערבית (הן שידורי הרדיו והן שידורי הטלוויזיה) היו חלק ממלחמת ההסברה והתעמולה שהתחוללה בין ישראל מאז הקמתה ובין מדינות ערב, שהתנגדו לקיומה וראו בה ישות זרה במרחב שרוב רובו ערבי. משום כך יוחסה חשיבות מרבית לשידורים אלה, ומטבע הדברים העיסוק המחקרי בהם היה מועט בשל הרגישות הביטחונית בתחום הסכסוך הישראלי-ערבי. כמעט לא נעשו מחקרים מדעיים מקיפים על הנושא. שידורים אלה היו המשך למאמצי ההסברה, שהתחילו בהם עוד בתקופת המנדט הבריטי. הסוכנות היהודית והארגונים היהודיים והציוניים ביקשו לדבר אל לבו של הרוב הערבי בארץ ולמרחב הערבי כולו באמצעות עיתונות מגויסת ועלוניים כתובים בערבית, ולשכנעם בצדקת העמדות היהודיות ובחיוניות הימצאותם של היהודים בארץ כגורם שיביא רווחה ושגשוג.

הדגש העיקרי בחומרי ההסברה בתקופה ההיא הושם על נושא הדו-קיום ועל רצונם של היהודים לחיות לצד הערבים בשלום ובשלווה. אך אחרי הפער שנפער בין שני העמים כתוצאה ממלחמת 1948 והקמת מדינת ישראל, ולאחר שאיבד רוב העם הפלסטיני את אדמותיו ואת נכסיו והפך לעם החי בריכוזי פליטים במדינות ערב השונות (מה שמצוין בלקסיקון הפלסטיני כמאורעות "הנכבה", קטסטרופה), הפכה מלאכת התעמולה הישראלית בשפה הערבית המופנית לציבור הערבי לקשה יותר. העובדות שנקבעו בשטח והפצעים העמוקים של בני העם הפלסטיני בסוגיית יחסי הדו-קיום בין שני העמים בארץ ערמו קשיים רבים בדרכה. יתר על כן, מבחינה מקצועית היה צורך בשינוי הקו האסטרטגי של התעמולה, שכן מעתה היה צורך לפנות לקהיליית מיעוט מרוסקת ומפוזרת, הנתונה תחת השלטון הצבאי הישראלי בשמו של הרוב המנצח והשולט, לאחר שלפני כן פנו אמצעי ההסברה לקהיליית רוב יריבה בעלת שאיפות לאומיות דומות.

המדיניות של התעמולה הישראלית בערבית, ובייחוד של שידורי הרדיו, ידעו להתגבר על הקשיים הללו באמצעות גיוסם של יהודים דוברי ערבית אשר עלו לארץ ממדינות ערב השכנות במסגרת העליות ההמוניות של ראשית שנות החמישים. העולים מעיראק תפסו חלק נכבד בשידורים אלה, מאחר שידעו את השפה הערבית על בוריה והיטיבו להבין את המסורת ואת המנהגים הערביים. אנשים אלה הצטרפו

לשורה ארוכה של מזרחנים ותיקים שעסקו בחקר החברה הערבית ובניסוח החומר התעמולתי של המוסדות הציוניים בתקופת המנדט הבריטי. שתי קבוצות אלה עסקו בעיקר ביצירת חומר התעמולה המכוון למדינות ערב, אף שחומר השידורים נועד מלכתחילה להגביר בקרב הערבים בארץ את רגש השייכות למדינת ישראל ולזרז את תהליך קריעתם הפוליטית מהמרחב הערבי המזרח-תיכוני.

שידורי הרדיו בערבית

שידורי הרדיו הישראליים בשפה הערבית התחילו זמן קצר אחרי הקמת המדינה והם נקראו אז "תחנת ישראל". תחנה זו שידרה כשלוש שעות ביום בממוצע, ורובן המכריע נעדר כל מלל (דנין, 1987, עמ' 373). השידורים נפתחו בקריאת פסוקים מהקוראן (5-10 דקות), והם כללו גם שלוש מהדורות חדשות (10-15 דקות). שאר הזמן הוקצה להשמעת מוזיקה ערבית (אל-יום, 12 ביוני 1950).

בשנת 1956 הועברה התחנה לתחום סמכותו הישירה של משרד ראש הממשלה, והמזרחן עזרא דנין התמנה לאחראי על השידורים בערבית. על השינויים ועל הצעדים שנקט מיד עם כניסתו לתפקיד אמר דנין: "כבר בתחילת עבודתי עלה בידי להקים 'ועדת היגוי' עליונה לשידורים הערביים, שבה השתתפו אז מזכיר ראש הממשלה, יצחק נבון, בכירי 'בית השידור הישראלי' ונציגים של משרד החוץ ו'קול ישראל'. הוועדה התכנסה אחת לשבוע ודנה בקווי ההסברה. בעת הצורך נעזרנו במומחים, אנשי משרדי הממשלה השונים במשרד החוץ או האוצר. כמה מאנשי משרד החוץ התמסרו לסייע לנו במחשבה ובניסוח שידורים, ובראשם משה ששון ויוסף הדס, ואחר כך, מאז נתמנה ציר בווינגטון, גם שאול בר חיים, המנהל הראשון של השידור הערבי (בעזרת יצחק נבון ובעצתו), שבהתחשב בכמות הזמן ובמשאבים שהוקצו לו במשורה עשה ממש נפלאות" (דנין, 1987, עמ' 375).

תחת שרביטו של דנין שונה שם התחנה ל"בית השידור הישראלי". מהפרק שהקצה דנין בזיכרונו על עבודתו בהכוונת השידורים בערבית במשך 11 שנים עולה, שהתפקיד העיקרי בעיניו היה מתן מענה לשידורים התעמולתיים של ארצות ערב השכנות, ובייחוד לשידורי קול הערבים "צות אל-ערב" שהתחיל להפעיל משטרו של ג'מאל עבד א-נאצר במצרים ב-1954. לשם כך נעשו מאמצים לגייס עובדים לבית השידור הישראלי מקרב יהודים יוצאי מדינות ערב. על טיב עבודתם אמר דנין: "בין העושים במלאכה במחלקה [...] מספר המרכזים היה שישה-שבעה. בסך הכול מצאתי אנשים מוכשרים ומסורים מאוד, כולם יוצאי ארצות ערב – בעיקר מעיראק וממצרים – שהצטיינו אחד ברמת ההשכלה, בידע ובמקצועיות" (שם, עמ' 374).

על דרך גיוסם של עובדים חדשים (כאמור, יהודים ממוצא מזרחי בעיקר) אפשר ללמוד גם מתיאורה של נוזתה קצב, שערכה ושידרה את "פינת האישה". בספרה "סנונית השלום" מספרת קצב שהיא התקבלה לעבודה לאחר שהגישה בקשה לעבוד בבית השידור. ביום שבו נערכה פגישת ההיכרות שלה עם מנהל התחנה דאז, שאול בר חיים, עברה קצב גם מבחן בדקדוק ערבי (מנהל התחנה עצמו היה הבוחן) ומבחן רדיופוני. באותו יום היא קיבלה את ברכותיו של בר-חיים על קבלתה לתפקיד (נוזתה קצב, 1998, עמ' 37-36). לעומת זאת, לא היה קל לעובדים ערבים להתקבל לעבודה; כך לפחות עולה מסיפורו של שפיק חביב מדיר חנא, במאמר שפרסם בכתב העת **אל-מצור** בדבר בקשתו להתקבל לעבודה בבית השידור ואת דחייתה. הוא מספר שהוזמן למבחן קריינות בחיפה. הבוחן הראשי לא הופיע, ובמקומו בא מחליף שהגיע למקום הנקוב באיחור של שעה. בהמשך דבריו מציין חביב שהתקבלו לעבודה מועמדים בעלי קשרים וחסרי כישורים (**אל-מצור**, 28 במארס 1962).

קולו של חביב לא היה קול הביקורת היחיד שנשמע על אי-שקיפות בעבודת בית השידור בערבית. סאמי בלאס (יליד עיראק), שעבד בבית השידור במשך תקופה מסוימת ועבודתו שם הופסקה בלי סיבה ברורה, כתב בעיתון **אל-מצור** סדרה של מאמרי ביקורת על תפקוד הדרג הניהולי בתחנה והאשים אותם באי-סדרים ובהעדפת הקשרים האישיים במידה המאפיינת רק מדינות מפגרות ביותר (שם).

על אף הביקורת של העיתון **אל-מצור**, המשיכה התחנה להתפתח תחת הנהגתו של דנין ושעות השידור גדלו בהתמדה וכך גם עוצמת השידורים (דנין, עמ' 375). ב-1961 שידרה התחנה עשר שעות, והן כללו, לצד מהדורות החדשות ומשדרי פוליטיים מכוונים, גם תשדירי ספרות, תרבות וחידונים (**אל-יום**, 23 באפריל 1961). גיוונים אלה הצריכו בין היתר גיוס עובדים מקרב הערבים בישראל, ואלה עסקו בעיקר בשידורים לא-פוליטיים וגם שידרו מן השטח, מנקודות היישוב הערביות. דנין תיאר את התמורות הללו: "בסיוורים עם המיקרופון מובאות שיחות חופשיות של ערבים בישראל מכל שכבות העם על נושאים שונים, המעניינים את הציבור הערבי בארץ ובחו"ל – בעיות בחינוך, בעיות פיתוח חברתי, בעיות קואופרציה, שלטון מקומי, חינוך האישה, המוהר, בעיות מס הכנסה, הקורסים השונים, פיתוח ומיכון של המשק החקלאי הערבי, מסיבות חגיגות, הסעד, האשפוז בבתי החולים וכו'" (דנין, עמ' 484). דנין עזב את בית השידור הערבי שבועות ספורים לפני פרוץ מלחמת יוני 1967. תוצאות מלחמה זו יצרו מצב חדש, והיא הביא בהכרח לתמורות בקו התעמולתי של השידורים. קהל היעד המקומי הורחב, והתחנה התחילה להעסיק עובדים מקרב תושבי השטחים. אלה עבדו בשמות בדויים על פי רוב (ריאיון עם מחמד אל-סעד, שעבד בתחנה במשך תקופה ארוכה, יוני 2000).

לאחר מלחמת אוקטובר 1973 נקרא דנין שוב לעצב את מגמות השידורים בערבית. ההזמנה הפעם באה מאהרון יריב, שר ההסברה בממשלה של גולדה מאיר. דנין מספר בזיכרונותיו (עמ' 409) שהוא שקד על הכנת מסמך עקרוני בעזרתו של סלמאן דבי, אחד העובדים הוותיקים של התחנה. הסעיפים הבולטים במסמך זה היו:

א. "ישראל הינה עובדה בת-קיימא, חזקה כסלע איתן, מתפתחת ומתעצמת. שום אמצעי לא יכול לה. המאבק בה רק הביא שואה על הערבים.

ב. [מטרת השידורים היא] להסביר את אופייה, את משטרה ואת דרכי שלטונה של ישראל [...] לעמוד על התפתחותה הדינאמית ועל תמיכת היהודים ואומות העולם בה.

ג. להאיר כל התפתחות חיובית בסקטור הערבי בישראל בחדשות, בשיחות ובתכניות (תכניות פיתוח, חשמל, כבישי גישה ומים לכפרים, חינוך, התארגנות מקצועית, קואופרטיבים, ממשל מקומי, מעמד האישה וכו', מתוך הבנה בסיסית כי ערביי ישראל הם חלק מישראל ומשולבים בה. יש להדגיש את רעיון הדו-קיום היהודי-ערבי" (דנין, עמ' 409).

מגמות אלה, כפי שטען דנין, המשיכו לשמש נר לרגלי העושים במלאכה שנים רבות הן ברדיו והן במחלקה הערבית של הטלוויזיה, אך שורה של מאורעות הנוגעים לסכסוך הערבי-ישראלי הביאו לתמורות במגמות ובתכנים של השידורים. תחילה היה זה הסכם השלום עם מצרים (1979) ולאחר מכן הבנות אוסלו עם הפלסטינים (1993) והסכם השלום עם ירדן (1994). הסכמים והבנות אלה הביאו לפתיחות יתר בשידורי התחנה ולשינוי במינוח. שם התחנה שונה ל"קול ישראל בערבית" וצורפו לעבודה בה עובדים ערבים רבים יותר. תכניות בידור, תרבות וספורט נוספו על חשבון שידורי תעמולה פוליטיים. מהפכה של ממש ניכרה גם בתחום שיתוף מאזינים בתכניות (בהם גם מאזינים מארצות ערב השכנות).

מגמות אלה נמשכו עד פרוץ האינתיפאדה השנייה, "אינתפאדת אל-אקצא", בסוף ספטמבר 2000. אז נעצרה מגמה זו ואף הייתה חזרה מסוימת למדיניות של תעמולה.

הניסיונות להקמת רדיו אזורי-ממלכתי בערבית

ב-1996 נעשה הניסיון הראשון להקים רדיו ממלכתי-אזורי בשפה הערבית, ובבעלות שרובה ערבית. הרשות השנייה העניקה זיכיון לקבוצה של משקיעים, אנשי תקשורת ופרסום (ערבים ויהודים), להקים תחנה, והיא נקראה "רדיו 2000". הזיכיון הוענק לארבע שנים, והוסכם על אפשרות של הארכה. בפועל זיכיון זה לא

הוארך, מאחר שהתחנה לא הצליחה להגשים את יעדיה, כנראה בשל מחלוקות פנימיות בין הבעלים ובשל ניהול כושל. אי-חידוש הזיכיון לווה בהאשמות הדדיות בין הבעלים לבין הרשות השנייה לרדיו ולטלוויזיה (על כך ראה עיתון **הארץ**, 10 באוגוסט 2000). בראשית אוקטובר 2003 העניקה הרשות השנייה זיכיון חדש לקבוצה "רדיו אל-שמס", שהיא קבוצה של אנשי עסקים, תקשורת ופרסום (יהודים וערבים) בראש הזכיינים עמדה קבוצת כראם בראשותה של אמאל כראם מנצרת וקבוצת גאון בראשותו של יהורם גאון. הקבוצה קיבלה על עצמה את האחראיות לייסד תחנת רדיו אזורית בשפה הערבית. השותפות הזו לא החזיקה זמן רב ובסתיו 2004 כל המניות בתחנה הועברו לבעלותה של משפחת כראם. על אף שנות פעילותה המועטות התחנה רשמה אחוזי האזנה שהולכים ומתעצמים עם הזמן, דבר שהופך אותה לכלי תקשורת חשוב המשקף ומעצב תהליכים בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל. בסקר צריכת תקשורת שנערך על ידי מרכז אעלאם לתקשורת ערבית פלסטינית בישראל בסוף שנת 2004 והתחלת שנת 2005 נמצא שתחנת רדיו אל-שמס ממוקמת במקום השני מבחינת אחוזי האזנה עם 18.8% אחרי "קול ישראל בערבית" במקום הראשון עם 24.7% ולפני "רשת ב'" עם 17%. (ג'מאל, עמ' 150). ובהתחשב בעובדה שרדיו אל-שמס הוא רדיו אזורי שאינו מכסה את כל האזורים שיש בהם מאזינים פוטנציאליים (הנגב למשל), אפשר לראות בתוצאות הסקר תוצאות מחמיאות במיוחד לתחנה צעירה זו. הסקר מצא גם שתחנה זו מושכת בעיקר את הגילאים הצעירים ועל כן מסיק מחבר הסקר ש"שיעור מאזיני "רדיו אל-שמס" לגדול עם הזמן, אף כי לא מן ההכרח שהוא יגוס, דווקא, ממאזיני רדיו "קול ישראל" בערבית". ניתן בהחלט להסכים עם החלק הראשון של המסקנה, אך נראה שהחלק השני ממנה אינו לוקח בחשבון את גורם הזמן, כפי שעשה זאת בחלק הראשון, דהיינו הקושי בצפיית התנהגותה העתידית של שכבת הגיל הצעירה היום אשר מאזינה יותר ל"רדיו אל-שמס", ומה תהיה מידת ההאזנה שלה ל"קול ישראל" בערבית. בל נשכח שלחלק ניכר מהאוכלוסייה המבוגרת יותר אשר מאזינה יותר ל"קול ישראל" בערבית יש מסורת האזנה ארוכה לתחנה זו בזמן שלא היתה קיימת האלטרנטיבה של "רדיו אל-שמס" ועל כל מסקנה בנושא זה למה שיקרה בעתיד תחשב להסקת מסקנה נחפזת.

שידורי הטלוויזיה

כשהוקמה הטלוויזיה הישראלית ב-1968, נוסדה בה מחלקת שידורים בערבית ששידרה כשעה וחצי בממוצע ביום. כשליש מזמן שידור זה הוקצה למהדורת חדשות בערבית ובשאר הזמן שודרו תכניות תרבות, מדע, ספורט ודרמה. בימים מיוחדים (ערבי שבת, חגים ומועדים) הורחבו שעות השידור של המחלקה הערבית. חלק מתכניות המחלקה זכו לצפייה כלל-ארצית ישראלית, ובייחוד תכניות כמו "סמי וסוסי", ששודרה בשנות השבעים, והסרט בערבית (בדרך כלל מצרי) ששודר

בימי שישי אחר-הצהריים. יש לציין גם את מקומה של הפנייה של השלטונות הישראליים לאוכלוסייה הערבית - פלסטינית בשטחים שנכבשו בשנת 1967 במערכת השיקולים להקים את הטלוויזיה הישראלית אשר נועדה, בין היתר, להיות כלי מעצב תהליכים בקרב אוכלוסייה זו.

מגמות השידור של המחלקה הערבית בטלוויזיה כמעט זהות לאלה שהזכרנו לעיל, בקשר לשידורי הרדיו ולעיתונים מטעם. מחלקה זו העסיקה לרוב אותנו כוח עבודה שעבד בקול ישראל בערבית או בעיתונים שצידדו במדיניות השלטונות. אותה מגמה של פתיחות בימי הבנות והסכמי השלום, שאפיינה את שידורי הרדיו, ניכרה גם במחלקה הערבית בטלוויזיה, אך במידה פחותה, וגם בה חלה הנסיגה שאפיינה את התחלת "אינתפאדת אל-אקצא".

גם הערוץ השני הקצה שעות שידור בערבית, אך במידה זעומה בהרבה מהערוץ הראשון. שעות שידור אלה הסתכמו במהדורת חדשות שבועית ובתכנית לילדים. חלק גדול מהשידורים בעברית בשני הערוצים מלווה בכתוביות תרגום בערבית.

במאי 2001 החליטה הממשלה על הקמת ערוץ לווייני בשפה הערבית. בנושא זה התנהלו דיונים ארוכים ברשות השידור והם לוו בשיח ציבורי ועיתונאי ער. המתנגדים לרעיון הסבירו את עמדתם בחשש שמא יסמן ערוץ זה חזרה לעידן התעמולה ומלחמת המילים. לבסוף הוחלט להקים את התחנה, והיא התחילה לשדר במאי 2002 במשך 12 שעות ביום במוצע, ובכוונתה להרחיב את השידורים לכל שעות היממה.

הצופים הערבים חשופים כמובן גם לשידורי הטלוויזיה מהמרחב הערבי. בשנות השישים, השבעים והשמונים הם קלטו את שידורי התחנות של המדינות הקרובות (ירדן, לבנון, סוריה ומצרים), אך מאז המחצית השנייה של שנות התשעים הם יכולים לקלוט עשרות תחנות לוויין ערביות מכל רחבי העולם הערבי, באמצעות צלחות לוויין ופחות מזה באמצעות הטלוויזיה בכבלים. תחנות אלה הפכו עם הזמן לתחנות הנצפות ביותר על ידי הצופים הערבים בארץ (Kabha, 2004), והן חיזקו במידה ניכרת את הקשרים של האוכלוסייה הערבית בישראל עם המרחב הערבי. בה בעת הביא דבר זה לידי כרסום באחווי הצפייה של הצופים הערבים בערוצי הטלוויזיה הישראליים בשפה העברית.

לפי אותו סקר של מרכז אעלאם, תופסת תחנת הלוויין "אל-ג'זירה", המשדרת מהעיר דוחה בירת נסיכות קטר, את המקום הראשון באחווי הצפייה של הצופים הערבים בישראל עם 29.6%, במקום השני בא הערוץ השני הישראלי עם 11% ומיד אחריו ערוץ mbc שבבעלותם של משקיעים סעודים המשדר מלונדון. (שם, עמ' 165-166).

לצד התחנות הרשמיות פעלו בארץ תחנות טלוויזיה פיראטיות באום אל-פחם, בנצרת, בג'ת ובשטחי הרשות הפלסטינית. תחנות אלה מעבירות שידורי לוויין לצופים שאין להם האמצעים לקלוט את השידורים הלוויינים, והן משדרות גם תכניות הנוגעות בשאלות מוניציפאליות ומקומיות.

נספח:

טבלה של עיתוני התקופה, 1983-2005

העיתון	תדירות ושנות ההופעה	מקום ההופעה	הערות
אל-אהאלי	3 פעמים בשבוע, מ־2002 (מתחילת 2004 מופיע כשבועון)	סח'נין	בבעלות מעריב וקבוצת דע"ם (בתחילת 2004 פרש מעריב מהשותפות)
אל-אסואר	רבעון, מ־1985	עכו	עצמאי
אל-אתחאד	יומון, מ־1944	חיפה	ביטאון חד"ש
איאם אל-ערב	יומון, 1999-2001	שפרעם	עצמאי למחצה, קשור בעיתון אל-איום היוצא ברמאללה
אל-אסבוע באל-ערבי	שבועון, 1999	ראהט	מקומון לאזור הנגב והדרום, עצמאי
אשראקה	ירחון, מ־2000	אום אל-פחם	עיתון משפחה המקורב לתנועה האסלאמית
אל-ביאן	ירחון, 1987	נצרת	הופיעו שני גיליונות בלבד
אל-בשארה	לא קבועה	נצרת	דתי נוצרי (אורתודוקסי)
אל-בשרא	ירחון, מ־1954	חיפה	דתי, שייך לעדה האחמדית
אל-ביארק	שבועון, 1992	באקה אל-ערביה	עצמאי
אל-ג'דיד	ירחון, 1951-1990	חיפה, נצרת	שייך לחד"ש, מתמחה בספרות
אל-ג'ואל	שבועון, 1988-1992	טירה	עצמאי, הופץ באזור המשולש
אל-ג'מאהיר	שבועון, 1985-1991	נצרת	עצמאי, בעל אוריינטציה לאומית
אל-דיאר	תדירות לא קבועה, מ־1988	נצרת	ביטאון המפלגה הדמוקרטית הערבית
האד'א אל-אסבוע	שבועון, 1990-1991	חיפה	עצמאי
וינוס	שבועון, 1984-1986	נצרת	עצמאי, הופץ באזור נצרת
אל-ז'וטן	שבועון, 1985-1992	נצרת	ביטאון רמ"ל
אח'באר אל-נקב	שבועון, 1988-	ראהט	מקומון, אזור הנגב והדרום, עצמאי

העיתון	תדירות ושנות ההופעה	מקום ההופעה	הערות
אל־טריק	שבעון, 1991	נצרת	ביטאון קבוצת "בני הכפר"
אל־כלמה	ירחון, 1989	חיפה	דתי נוצרי
כנעאן	ירחון, 1991-1994	טייבה	עצמאי, בעל אוריינטציה לאומית
כל אל־ערב	שבעון, מ־1987	נצרת	עצמאי־מסחרי
ליידי	ירחון, מ־1999	נצרת	עיתון נשים, שייך לכל אל-ערב
ליילכ	ירחון, מ־1999	נצרת	עיתון נשים, שייך לאל-צנארה
לקאא	רבעון, 1964-1995	בית ברל	דו־לשוני, מתמחה בענייני תרבות
לקאא	רבעון, מ־1986	ירושלים	עצמאי
אל־מואכב	ירחון, מ־1984	נצרת	מתמחה בענייני תרבות
אל־מית'אק	שבעון, מ־1999	נצרת, מתחילת 2004 מופיע בעכו	ביטאון התנועה האסלאמית (הפלג הפרלמנטארי)
אל־מידאן	שבעון, מ־1989	נצרת	אחד מביטאוני "בני הכפר"
אל־מידאן	שבעון, 1999-2001	נצרת	עצמאי
אל־מג'תמע	ירחון 1992-1954	נצרת	עצמאי, מתמחה בענייני תרבות
אל־מנבר	חצי ירחון, מ־1990	כאבול	עצמאי, מתמחה בענייני תרבות
מרג' אבן עאמר	תדירות לא קבועה, 1987-1992	דבוריה	עצמאי, מקורב לחד"ש
נדאא אל־אסואר	שבעון, 1990-1992	עכו	עצמאי
אל־נפיר	תדירות לא קבועה	באקה אל־גרביה	עצמאי, מופץ במשולש
אל־נדוה	שבעון, 1990-1991	כפר קרע	עצמאי
אל־סביל	שבעון, 1984-1986	חיפה	עצמאי
צות אל־חק ואל־חריה	שבעון, 1989	אום אל פחם	ביטאון התנועה האסלאמית
אל־צראט	ירחון, 1986-1989	אום אל פחם	ביטאון התנועה האסלאמית
אל־קלם	ירחון, 1986-1988	נצרת	דתי מוסלמי
אל־ראאד	ירחון	נצרת	דתי נוצרי
אל־ראבטה	ירחון	נצרת	דתי נוצרי
אל־ראיה	שבעון	נצרת	ביטאון קבוצת "בני הכפר"

העיתון	תדירות ושנות ההופעה	מקום ההופעה	הערות
אל־שעאע	ירחון, מ־1985	יפיע	קשור להסתדרות ולמפלגת העבודה
אל־שרק	ירחון, מ־1970	חיפה, שפרעם	עצמאי, מתמחה בענייני תרבות
אל־עג'מי	שבועון, 1984-1989	יפו	עצמאי
אל־עמאמה	ירחון, 1982-1983	דליית אל־כרמל	דתי דרוזי
אל־ערבי	שבועון, 1986-1990	חיפה, עכו	עצמאי
פאנוראמא	שבועון, מ־1987	טייבה	עצמאי־מסחרי
אל־פג'ר אל־ג'דיד	יומן, מ־2004	נצרת	עצמאי־מסחרי
אל־פכר אל־ג'דיד	תדירות לא קבועה, מ־1989	נצרת	עצמאי, בעל אוריינטציה לאומית
פצל אל־מקאל	שבועון, 1996-2004 חידש את הופעתו בפברואר 2005	נצרת, מפברואר 2005 מופיע בשפרעם	ביטאון בל"ד
אל־צבאר	שבועון, מ־1991	יפו	עצמאי
צדא אל־ג'ליל	שבועון, 1988	עכו	עצמאי
צדא אל־תרביה	ירחון, מ־1954	תל־אביב	יוצא מטעם הסתדרות המורים
אל־צנארה	פעמיים בשבוע, מ־1983	נצרת	עצמאי־מסחרי

מקורות

א. ספרים ומאמרים

- איילון, ע' (2000). **תולדות העיתונות הערבית**. תל-אביב: משרד הביטחון, האוניברסיטה המשודרת.
- ג'בראן, ס' (1999). "העיתונות הערבית בישראל: תוצר של שינוי, זרז של שינוי". **קשר**, 25, עמ' 83-87.
- ג'מאל, א' (2006). **תרבות צריכת תקשורת בקרב מיעוטים לאומיים, הערבים בישראל**. נצרת, מרכז אעלאם לתקשורת ערבית פלסטינית בישראל.
- דנין, ע' (1987). **ציוני בכל תנאי**. ערך: י' שרת. ירושלים: קידום.
- כבהא, מ' (2000). "מדינתנו ומוסדותיה נלחמים בנו: העיתונות הערבית בישראל על האינתיפאדה של אל-אקצא והסתעפויותיה". **העין השביעית**, 29, עמ' 20-22.
- כבהא, מ' (2002) חזרה למקורות: מהדורות ערביות של מעריב ו-ynet, **העין השביעית**, 38, עמ' 45-48.
- כבהא, מ' וכספי ד' (2001). "מירושלים הקדושה עד המעין, מגמות בעיתונות הערבית בישראל". **פנים**, 16, עמ' 44-55.
- כספי, ד' ולימור י' (1992). **המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל, 1948-1990**. תל-אביב: עם עובד.
- ליסק, מ' (2000). "יחד שבטי ישראל? שסעים עיקריים בחברה הישראלית", בתוך י' קופ (עורך), **פלורליזם בישראל: מכור היתוך למעורב ירושלמי**. ירושלים, המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל, עמ' 27-55.
- לנדא, י' (1993). **המיעוט הערבי בישראל, 1967-1991: היבטים פוליטיים**. תל-אביב, עם עובד.
- מיכאל, ס' (2000). **גבולות הרוח**. תל-אביב: עם עובד.
- מנצור, ע (1990) "העיתונות הערבית בישראל" **קשר**, 7, עמ' 71-77.
- עבאסי, מ' (1998). **תטור אל-רואיה ואל-קצה אל-קצירה פי אל-אדב אל-ערבי פי אסראאיל, 1948-1976**. שפרעם: דאר אל-משרק.
- עבאסי, מ', מורה ש', (1978). **תראג'ם ואאת'אר פי אל-אדב אל-ערבי פי אסראאיל**. ירושלים
- קצב, נוזהת, (1998) **סנונית השלום**. הוצאת מעריב.
- שטנדל, א' (1992). **ערביי ישראל בין הפטיש לסדן**. ירושלים: אקדמון.
- Kabha, M. (2004). *Attitudes of Palestinian Israelis to Arab Satellite TV*. TBS 12, Spring-Summer, pp.12-14
- Kubersky-Geffner, E. (1973). *Attitudes of Arab Editorialists in Israel, 1948-1967*. A PhD Thesis, the University of Michigan.

ב. חומר ארכיוני

ארכיון השומר הצעיר, גבעת חביבה
ארכיון מפלגת העבודה, בית ברל
ארכיון עיתון אל-אתחאד, חיפה

ג. ראיונות

מחמד מיעארי (ראש רמ"ל)
עווד' עבד אל-פתאח (עורך ועיתונאי, ביטאוני בני הכפר, בל"ד)
תופיק ג'בארין (עורך ביטאון התנועה האסלאמית)

פרסומי מכון הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה

מדד אמון הציבור בתקשורת

- תפיסות הציבור את התקשורת הישראלית
דו"ח מס' 1 – מרץ 2003
- אמון הציבור לעומת אמון העיתונאים בתקשורת הישראלית
דו"ח מס' 2 – ינואר 2004
- עמדות הציבור כלפי סיקור הסכסוך הישראלי-פלסטיני
דו"ח מס' 3 – מאי 2004
- צריכת חדשות באתרי האינטרנט
דו"ח מס' 4 – פברואר 2005
- הסיקור התקשורתי של מערכת הבחירות לכנסת ה-17
דו"ח מס' 5 – מרץ 2006
- עמדות הציבור לגבי הסיקור התקשורתי של בריאות מנהיגים ולגבי אשפוזו של ראש הממשלה שרון
דו"ח מס' 6 – אפריל 2006

סדרת אגרתא

- התקשורת הישראלית והירדנית:
האם השלום שינה את דימוי ה"אחר"?
פרופ' גדי וולפספלד, רמי חורי, ד"ר יורם פרי
ספטמבר 2003
- סיקור תקשורתי של בחירות בישראל:
חשבון נפש של מחקרי ארבע מערכות בחירות
פרופ' גבי וימן, ד"ר תמיר שפר
פברואר 2004
- אשליית הבחירה הדמוקרטית:
כיצד משיגות תכניות המציאות את שיתוף הפעולה של הצופים
ד"ר מוטי נייגר, אבישי יוסמן
דצמבר 2004
- דמוקרטיה, תקשורת ופוליטיקה בבית המשפט העליון:
גבולות חופש הביטוי של פלסטינים בישראל בתקופת האינתיפאדה השנייה
ד"ר יובל קרניאל
פברואר 2006

■ **סיקור תקשורתי של מעשי טרור: אירועים מדאיגים והצעה להנחיות**
פרופ' רפאל כהן-אלמגור
יוני 2006

■ **מדינה פלסטינית - כן או לא? מודל ניסיוני להבניית שיח ציבורי-פוליטי ולקידום עיתונות שלום**
ד"ר מולי פלג, ד"ר איתן אלימי
אוקטובר 2006

סדרת התקשורת המגזרית

■ **"חטיבה אנושית אחת, עם ישראל אחד": על כינון זהויות קיבוציות במכתבים למערכת "הארץ"**
ד"ר עמית קמה
מרץ 2005

■ **שימושי תקשורת כאסטרטגיית השתלבות: המקרה של מהגרים מחבר העמים בישראל**
ד"ר נלי אליאס
ספטמבר 2005

■ **"רבות רעו"ת צדיק": קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, למאפייניה ולנתפתחותה**
ד"ר קימי קפלן
ינואר 2006

■ **הציבור הדתי-לאומי והתקשורת: יחסי אהבה-שנאה**
אינס גבל
מאי 2006

פרסומים מיוחדים

■ **"אין עם מי לדבר": מבט ביקורתי על הקשר פוליטיקה-תקשורת**
עורך: יחזקאל רחמים
יולי 2005

■ **"קשה אך יציב": התקשורת, הרופאים ומחלות מנהיגים**
עורך: יחזקאל רחמים
יולי 2006